

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

Árvaság és mártírium

A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája
a 17–18. században*

A népszerűsítő írások alapján Bethlen Kata árvasága a 18. századi nagyasszony különleges sajátosságának tűnik, szerzőik szinte mindig hangsúlyosan szólnak e kérdésről.¹ A szakirodalom egy része szintén azt sugallja, mintha Bethlen özvegyi (ön)reprezentációja a korszak egyedi esete lenne, más része pedig nem is érinti e témát.² Az özvegység (árvaság) mint kontextus jelentőségét érzékelő Németh S. Katalin két tanulmányához, valamint Szabó Gyula esszéregényéhez³ kapcsolódva az elmúlt években néhány írásban magam is foglalkoztam a kérdéssel. Az általam vizsgált 17. század végi, 18. század eleji, sokféle regiszterhez tartozó szövegeket (prédikációk, halotti beszédek és versek, imádságok, önéletírások, missilisek, végrendeletek stb.) vagy az özvegyek, árvák (önmagukat özvegyként, árvaként megjelenítők) mondták el és írták le, vagy az ilyen helyzetben lévő egyénekről szóltak, illetve számukra készültek, gyakran retorikai példát is mutatva nekik: mindkét esetben főképpen bibliai trópusok alapján. Azt is jeleztem azonban, hogy a kora újkori szövegekben nem egyszerűen az özvegyek „gyámoltalan árva”-ként történő megszólaltatása vagy ekként való megjelenítése volt meghatározó, hanem a *másképpen* kiszolgáltatott helyzetben (fogságban, száműzetésben stb.) lévő asszonyok, időnként férfiak esetében is.⁴

* Jelen írás a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K73139 és K101840 sz., valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 sz. pályázatának keretében készült.

¹ Legújabbán lásd például ADAMOVIITS Sándor, *Bethlen Kata árvasága*, Új Kezdet (Marosvásárhely), 2006/12, 12–13; RÉMÁN Enikő, *Hova született Bethlen Kata*, Református Család, 2009/5, 6–12, itt 7; DÉNES Katalin, *Árva Bethlen Kata*, Református Család, 2009/5, 12–15 stb.

² E vonatkozó szakirodalomról lásd FAZAKAS Gergely Tamás, „tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe bétrni” Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban, szerk. GÁBOR Csilla, BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Scientia, 2007, 259–278.

³ NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984, 195–198; Uő, „Sok és nagy erőtlenségekkel küszködő ember...” Bethlen Kata a kortársak szemével, Theológiai Szemle, 1985, 233–237; SZABÓ Gyula, *Árváink* (1988) = Sz. Gy., *Ostrod volt-e Rodostó?*, Bukarest, Kriterion, 1991, 51–190. – Az özvegyi, árvai önreprezentáció kora újkori kontextusának érzékeléséhez lásd még SZÁDECZKY Lajos, *Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei (1700–1759)*, Századok, 1895, 534; NÉMETH László, *Sziget Erdélyben* = N. L., *Az én katedrám*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1969, 159; HORN Ildikó, *Nemesi árvák = Gyermek a kora újkori Magyarországon*, szerk. PÉTER Katalin, Bp., MTA TTI, 1996, 64–65, 76–77; *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, I, Bp., Balassi, 2003, 145–148 (Árvaság, HORN Ildikó cikke).

⁴ FAZAKAS Gergely Tamás, *Vitéz Zsuzsanna kéziratos imádságoskönyvének (1684) filológiai és retorikai elemzése*, Könyv és Könyvtár, 2003, 39–63; Uő, *Az „árvaság” reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális sze-*

E szempont kiegészítéseként, jelen tanulmányban arra figyelek, hogy az atyjukat/férjüket/fiúkat/patrónusukat vesztett „árvák” (asszonyok, főként özvegyasszonyok, ritkábban férfiak) szövegein vagy a róluk beszélő írásokon túl gyakran előfordult az egyénekéhez nagyon hasonló: bibliai eredetű trópusokon alapuló, többes szám első személyű elbeszélés is. A közösség (mint nemzet és/vagy anyaszentegyház, a „szentek közössége”) özvegyként, árvaként történő 17. század végi, 18. század eleji megjelenítése igen kiterjedt forrásvizsgálatot igényel. Azt mutatom meg, hogy a (főképp) özvegyasszonyokat gyámoltalan árvaként reprezentáló szövegeket miként értelmezhetők a szenvedő, mártírként is megjelenített közösségre ebben az időszakban. Milyen retorikai hagyományok alapján szólalt meg a közösség mint kiszolgáltatott árva (gyakran, de nem mindig szinonim módon: özvegy)? Hogyan reflektáltak a metaforikus értelmezés e lehetőségére az egyes szövegek? Miként értelmeződhetett ez az összetett szöveghagyomány Erdélyben a 17. század második felében, majd a 18. század első évtizedeiben a Bethlen Katát és más özvegyeket árvaként megjelenítő szövegek szerzői, sajtó alá rendezői, olvasói számára? E kérdések megválaszolása során figyelembe veszem, hogy néhány tanulmány már jelen kötetet megelőzően is vizsgálta a 17. század második felének magyar protestáns, különösen puritánus mártírológiáját, részben az engem érdeklő szempontok felől.⁵

Az üldözött egyház és nemzet siralmának trópusai

1. Mára és Rúth könnyezése

„Tekints-le a’ magass mennyékből, keserüllyed Vram, siralmas sorsunkat, töröld-el könyvező orcánkról sűrű siralminkat, fordítsd örömré bokros egy-mást érő jajjainkat.”⁶ Köleséri Sámuel *Bánkódó Lélek Nyögési* című, 1666-ban megjelent imád-

repminta értelmezési lehetőségei (Előtanulmány) = Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére, szerk. BERTHA Zoltán, EKLER Andrea, Bp., Szerzői kiadás, 2005, 99-114; Uő, „tetszett az Úr-istennek”, i. m.

⁵ Megkezdődött egyrészt a primer szövegek retorikájának, illetve az ezekben reprezentálódó magatartásformának, másrészt az ilyen művek megszerkesztését szinte preskriptív módon tárgyaló szabálykönyveknek, útmutatóknak az értelmezése. – IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációkötetben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1987–1988, 20–45; GYÖRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, Irodalomtörténet, 2000/1, 51-71; TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40), 174–192. stb.

⁶ KÖLESÉRI Sámuel, *Bankodo lelek nyögési, Az az: Szent Irás szavaiból szedegetett s’ a’ felső Esztendőekben való szomorú alkalmatosságokhoz szabattatott, néhány Könyörgések [...]*, Patak, Rosnyai, 1666 (RMNy 3309), Q4v–Q5r. – Az imádságok kritikai kiadását lásd FAZAKAS Gergely Tamás, *El-távozott a’ mi-magyar Izraélünkül a’ dicsőség*” (Köleséri Sámuel *panaszimádságai 1666-ból*), Könyv és Könyvtár, 2005, 114–124, itt 115. (A továbbiakban csak az eredeti edíció levélszámozását hivatkozom, mert ez is könnyen visszakereshető a modern kiadásból.) Jelen elemzés korábbi változatát lásd a kísérőtanulmányban: 65–113.

ságoskönyve összesen nyolc siralmas imádságának mindegyike azonos módon szólal meg a gondosan felépített kötetben. Ez azt jelenti, hogy értelmezhető úgy az imagyűtemény, hogy grammatikailag az első könyörgés – Istenhez, majd a közösséghez forduló – megszólalásától kezdve végig, egyetlen paraklétoszi hang beszél többes szám első személyben. Ez az *arc-adás*⁷ grammatikai és terminológiai következetességgel valósul meg a kötetben: a többes szám első személyű beszélő a „könyvező orczánk” kifejezéssel személyesíti meg a közösséget, amelynek nevében szól. Az antropomorfizáló *prosopopeia* ugyan nem íródik bele közvetlenül a *közösség (egyház/nemzet) = test* topikus narratív hagyományába, ám azzal, hogy a kötetben végig egyetlen, markáns tulajdonsággal, a *sírással* jelenítődik meg ez az arc, a megszólaló paraklétoszi hangja a „szinekdoché nyelvi kerülőútját választva”⁸ jelöli a közösséget.

A többes szám első személyű megszólaló az első imádság Istenhez forduló nyitó mondatától, tehát kezdettől a *kesergést* megjelenítő trópusokkal jellemzi önmagát mint közösséget, az Ószövetség sírásukról ismert asszonyai nevét metaforaként használva. Köleséri Sámuel itt olyan siralomretorikát alkalmaz, amely – a korszakra jellemző módon – a *közösség nevében* mondott, illetve az *egyéni* siralmakban toposszerűen előforduló bibliai textusokból építkezik. Először az ószövetségi Rúth könyvének (1, 20) szövegén alapuló, a kora újkori verses és prózai szövegekben előforduló bibliai parafrázis által megnevezett asszonyt, Márát említi, ez esetben a közösség keserűségének metaforájaként: „Ne hijatok [m]ár minket Naominak, az az, gyönyörűségnek, hanem Marának, az az, keserűségnek, mert nagy mint a’ tenger a’ mi nyomoruságunk”.⁹ A keserűség jelentésű *Mára* szónak az ószövetségi textustól kezdve megjelenített etimológiája segítette a sírással való (ön)azonosítás közösségi, illetve egyéni megfogalmazását.

Németh S. Katalin úttörő tanulmánya hívta fel a figyelmet arra, hogy szó szerinti egyezések vannak Bethlen Kata szövegei, illetve az egymás után elhunyt családtagjai felett mondott orációknak a nagyasszonyra vonatkozó részei között. A szerző szerint Bethlen árvaságát a Mára-Naomi „bibliai kép[év]el teszik szemléletessé a halotti búcsúzatók szerzői,” s idézte is a nagyasszony férjét, Teleki Józsefet temető beszédek e metaforát használó részeit.¹⁰ Győri L. János, majd Csorba Dávid pedig már a jelen tanulmányt érdeklő szempontból hivatkozott (éppen Köleséritől véve a példát) a Naomi-Mára névpárra: mint a mártíromságot szenvedő közösséget megjelenítő meta-

⁷ Ez az imaelemzés Szilasi László Paul de Man *prosopopeia*-értelmezésén alapuló Balassi-imák (versek) interpretációinak figyelembe vételével készült. SZILASI László, *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 80–81, 82–83, 108–109.

⁸ A szinekdoché „nyelvi kerülőútját” más összefüggésben, az *én*-nek a *saját lelkéhez* való odafordulásában elemzi: OLÁH Szabolcs, *Lírai „után-mondás”, tropológia és valóságképzet a XVII. századi lelki éneklésben = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter – PAP Balázs – SZILASI László – VADAI István, Szeged, SZTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 289.

⁹ KÖLESÉRI, *Bankodo*, i. m., Q3v–Q4r.

¹⁰ NÉMETH S., *Bethlen Kata Önéletírása*, i. m., passim. – Lásd a halotti prédikációkról alább, a 3. fejezetet!

forára. A kifejezést mindketten – a szövegagyományban öröklődő bibliai etimológiát követve – a *keserű-édes* kifejezés történetének kontextusában helyezték el, a korábbi szakirodalom alapján utalva a késő antik, illetve a kora újkori angliai mártírkultuszban jellemző voltára.¹¹

Köleséri imádsága a fenti idézetben – a Mára metaforával megjelenített vigasztalhatatlan állapotban – siralomra szólítja fel a közösséget, egy másik ószövetségi (síró) asszonnyal való önazonosítás kontextusában: „Nincsen mi-nékünk vigasztalónk, a’ ki a’ mi lelkünket meg-vigasztalhatná, mi vagyunk a’ vigasztalást bé-venni nem-akaró Ráchelek.”¹² A gyermekeit sirató Ráchel alakja, valamint a város pusztulásáért zokogó „Jeruzsálem leányainak” könnyezése mindig fontos mintája volt a közösségért való siralomnak.¹³ Az újabb magyar szakirodalomban Csorba Dávid említi, hogy a 17. századi puritán szerzők a „M[agyar] Ráchel” nevében szólaltak meg, de az elveszett/meghalt fiait sirató anya, Ráchel már az Ószövetségben Izrael metaforája volt, s Jeremiásnál bekerült az Izrael reménységét hirdető próféciákba is.¹⁴

Köleséri kötetének második imádsága (*Hasonló alkalmatossággal iratott Estveli Könyörges*) az első, fent idézett könyörgés retorikája szerint folytatódik. Ám az orca jellemzője itt már nem kizárólag a *siralom* lesz, hanem láthatóvá válik a kötet nyitó-imájának második mondatában már érintett, ám legelőször leírt önjellemző is, a bűnök miatti szégyenkezés jele: „A’ mi gyalázatunk naponként előttünk forog és a’ *mi orczánknak pirulása* el-borított minket. Lenyomattatott mind a’ poriglan a’ mi lelkünk és a’ földhöz ragadott a’ mi bélünk. [...] Jaj minékünk, mert vétkeztünk! Meg-

¹¹ GYŐRI, *Mártírium*, i. m., 60–62; CSORBA Dávid, *A puritán formakincs mítosza: a keserű-édes = Medgyesi Pál redivivus. tanulmányok a 17. századi magyar puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás – GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008 (a Könyv és Könyvtár különszáma), 32–44. – Az özvegyeket jelölő trópusokhoz lásd ECKHARDT Sándor, *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben* (1929) = E. S., *Balassi-tanulmányok*, összeáll. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1972 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 27), 301–309.

¹² KÖLESÉRI, *Bankodo*, i. m., Q4r. – Bő másfél évtizeddel később Köleséri a házi istentiszteletről szóló *Josue Szent Maga-El-Tökellese*ben, a könyvhöz mintaként csatolt *Egész Ház népnek reggeli buzgo könyörgésében* így kérte Istent: „Nevezet szerint könyörgünc Felségednek edes hazánkban régtül fogván meg-nyomorított, Anyaszentegyházadnac boldog és virágzó állapotjáért. Szűnnyenec meg már a’ Ráchel köny-hullatási, ne sarrassa többé vérben zabált fegyver miatt meg öletet fiait, A’ bujdosó békesség es irgalmasság jöjjene haza, és az uczákon egy-mást ápolgassác [...]”. KÖLESÉRI Sámuel, *Josue Szent Maga-El-Tökellese, Avagy, Haz Nepbeli Isteni Tiszteletnek Es Könyörgesnek Gyakorlása [...]*, Debrecen, Rosnyai, 1682 (RMK I, 1281), G3r.

¹³ Lásd erről Susan Starr SERED, *Rachel's Tomb: The Development of a Cult*, *Jewish Studies Quarterly*, 1995/2, 103–148; vö. Kimberley Christine PATTON – John Stratton HAWLEY, *Introduction = Holy Tears: Weeping in the Religious Imagination*, ed. by, K. C. P – J. S. H., Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2005, 12.

¹⁴ CSORBA Dávid, *Idősebb Köleséri Sámuel (1634-1683) életművének pszichológiai vetülete*, *Protestáns Szemle*, 2002/4, 224. – Czeglédi István Köleséri Sámuel által kiadott munkájának ajánló levelét és verseit elemezve Péntes Tiborc Szabolcs is beszél jelen kötetben olvasható tanulmányában a „szenvedő egyház allegóriájaként megjelenő zokogó Ráchel”-ről. Arra is felfigyel, hogy Czeglédi István szenvedéseit fia, Pál az ajánló versében tövisektől sértett, ám jó illatú liliomhoz hasonlítja. Lásd ott, valamint a hivatkozott munkát: CZEGLÉDI István, *Már minden épületivel s-fegyveres Házaival edgyütt, el-készült, Sion Vara [...]*, Kolozsvár, Rosnyai, 1675 (RMK I, 1187).

*fogyatkoztak szemeink a siralom miatt, meg-háborodtanak a' mi belső részeink, mert hatalmat vött rajtunk a' csúnya pogányság.*¹⁵

A következő imában – Júda leányainak említése miatt újra azonosíthatóan – az Anyaszentegyház könnyezése a bűnök miatt piruló *női* orca sírásaként jelenik meg, majd a szöveg vigasztalásért való könyörgéssel folytatódik (*Gyalu s' Fenes között lett szomoru Harcznak alkalmatosságával iratott Könyörgés*): „Oh Vram! minékünk orcánk-pirulása, [...] mert vétkeztünk te ellened. [...] El-vesztetted Izraelnek (a' Magyar Nemzetnek) ékes lakó-helyeit és meg-sokasítottad Judának leányi közt a sírást és jajgatást. [...] Töröld-el Vram immár, a' sok könyhullatást a' te Anyaszentegyházadnak orcájáról, irgalmasságodnak keszkenőjével, tölcs bé nevetéssel s' vig-örömmel a' mi szájunkat.”¹⁶

A könyörgőnek tehát az a célja, hogy helyreállítsa a „Juda leányi” metaforával megjelenített, majd néhány sorral lejjebb azonosított *közösség* sírás miatt és a „vétek által megromlott saját arc[át]”.¹⁷ Ez az ima retorikailag hasonló ahhoz, ahogyan (Szilasi László hivatkozott elemzése szerint) Balassi Bálint *Szenháromság-himnuszának* második, Krisztusnak szóló versében könyörög a közbenjáró. Az önmagát bűnös-ként elbeszélő közösség antropomorfizált, hiszen *könnyesként* megjelenített orcája ugyanis csak akkor tisztulhat meg, ha Jézus (valamint a Köleséri-imában meg nem szólított, az embert a saját képmására teremető Atya) a közösség (amely nevében az ima elhangzik) felé fordítja a maga arcát: „Halgass-meg minket Vram, mert jó a' te kegyelmességed; *ne rejts-el orcádat szegény szolgálaidtól, mert nagy szorongattatásban vagyunk; Szabadics-meg minket a' sárbul, hogy el ne borullyunk, siess Vram segedel-meddel, mert kivüled, nincsen s[e]hol remétségünk*.”¹⁸

A szabadítás akkor történhet meg, ha az Isten arca reánk is világít, s így végre a közösség – az imakötet legrészletesebb, itt nem idézendő anafora sorral is egységesé tett bűnvallásának következményeképp – immár nem fog keseregni, s orcájáról letöröltetnek a könnyek. Ezt olvashatjuk tehát a kötet következő, negyedik imája elején (*Akar-minémü idöre-való Könyörgés*): „Oh Abrahámnak, Isáknak, Jákóbnak, s' ezek nyomdokát követő minden hiveknek, könyörülő és kegyelmes Istene! minékünk-is szegény bűnnel meg-terheltetett szolgálidnak, szolgálóidnak az Vr Jesus Christusban meg-engeszteltetett szerelmes Atyánk! *meg-alázódott s' meg-törődött lélekkel leborulunk a' te fényes orcád előtt; vallást teszünk Felségednek, lelkünk-isméretit nyugodni nem engedő szarvas vétkeinkről, mellyekkel Anyánk méhétől-fogva, meg-keserítettünk tégedet.*”¹⁹

¹⁵ KÖLESÉRI, *Bankodo, i. m.*, Q5v. (Kiemelés tőlem.)

¹⁶ *Uo.*, Q7v–8r. (Kiemelés tőlem.)

¹⁷ Vö. SZILASI, *A sas és az apró madarak, i. m.*, 80–81.

¹⁸ KÖLESÉRI, *Bankodo, i. m.*, Q8r. (Kiemelés tőlem.)

¹⁹ *Uo.*, Q8r–v. – E szövegrész értelmezését Balassi *Szenháromság-himnuszának* (Ad Deum Patrem) versének Szilasi általi értelmezése felől érdemes szemlélni: „Ebben a szövegben Isten alakja mindenekelőtt egy fényesen világító, s fényével az emberi könnyeket felszárítani (s ennyiben a bűn által megrongált emberi arcokat, arculatokat helyreállítani) képes orca.” SZILASI, *A sas és az apró madarak, i. m.*, 79.

Szöllősi Mihály *Bujdosó magyarok füstölgő csepüje* című imádságoskönyve 1676-ban jelent meg. A beregsurányi, brassói, majd nagybányai lelkész a Habsburg üldözések elől Erdélybe menekültek és önvédelmi harcra készülők táborában írta munkáját, s a Partiumban Wesselényi Pál vezérletével bujdosók számára állította össze a kötetet.²⁰ A siralmas könyörgések e korpuszban igen gyakran szólalnak meg a közösséget sirató asszonyok hangján.²¹ A siralomra méltó állapot *amplificatiós* leírása a kötet II. könyörgésében – a *Bánkódó lélek nyögésihez* hasonlóan – a *vigasztalhatatlan* Ráchel panasza-ként jelenik meg (*A közönséges romlásban panaszolkodó Reménkedés*): „Siratja a Magyar Sion az ő fiait, leányit és az ő könyhullatási lefolynak a[z] ő orcáján, a nagy nyomorúságnak és lelki fogságnak miatta, melyben *nincsen vigasztalója, sem pedig Pásztor, vagy Prófétája*. [...] Most hallatik egyszer, ha valaha hallattatott, sírás és keserves jajgatás az Úrnak örökségében: mert elvitették a Magyar Izraeltől a dicsőség és az Úr tiszteletinek szekrénye esek a Dágyon birodalmába. *Nem akar a lelki Ráchel megvigasztaltatni az ő fiain való kesergésében*, mert azok nincsenek! Siratja nagy Isten a te néped az ő Pásztorit: mert harácsoltatik a Szentek vérével megrészegedett nagy Paráznától és az ő Pásztori megverettettek! Sírnak az Úrnak minden Papjai, mert kötélben az ő nyelvek, és kiűzettek az Úrnak örökségéből, hogy ne szolgálják az Úr Oltáránál.”²²

A közösség árvául hagyott, férjétől és gyermekeitől megfosztott, síró özvegyasszonyként való megszemélyesítése igen következetesen kifejtetté válik Szöllősi imádságoskönyvében. A már idézett II. imában így hangzik ez: „Elhagyott az Úr engemet, elfeledkezett énrólam, megrészegített az ő haragjának Poharával és a fiak érkeztenek a szülésre; de miképpen szüljek, holott férjétől megfosztott keserves lelkű özvegy vagyok, s erőm nincsen a szülésre? Hogy apolgassam Istenem, édes Istenem! az én méhem csecsemő magzatit, holott azoktól megfosztattam? Kicsoda neveli fel már azokat nékem, minekutána fogollyá s ide s tova bujdosóvá lettem?”²³ A XII. imában (*Számkivetett égbe*

²⁰ A könyv attribúciójához és a szerző életéhez lásd INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1931 (Theologiai tanulmányok, 15), 166–170; ZOVÁNYI Jenő, *Kutatások a „Bujdosó magyarok füstölgő csepüje...” szerzője után*, Magyar Könyvszemle, 1940, 165–169; VIX Györgyné, *Régi Magyarországi Szerzők, I, A kezdetektől 1700-ig*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2007, 802.

²¹ SZÖLLŐSI Mihály, *Az úrért s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölgő csepüje* (1676), [kiad., szerk., bev. INCZE Gábor], Bp., Bethlen Nyomda, 1940² (első kiadás: 1935), (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói, 3). – Lásd a kötethez: RÉVÉSZ Imre, [*Ismertető Szöllősi idézett kötetéről*,] *Protestáns Szemle*, 1936, 177; MAKKAI László, *A magyar puritánok történetiszemlélete*, *Theologiai Szemle*, 1978, 342–345. – Az imakönyvről újabban lásd FAZAKAS Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet. A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 50), 319–328. – Vö. SZIRÁKI Szilvia, *Nemzeti identitás és biblikus látásmód a XVII. század végi Erdélyben* (PhD-értekezés kézirat), Piliscsaba, PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2010, 97–119.

²² SZÖLLŐSI, *Az úrért s hazájokért, i. m.*, 17–18.

²³ *Uo.*, 18.

ható lelki Istápjja, vagy Bujdosó embernek Istenével való magános beszélgetése) szó szerint is megjelenik a vizsgált metafora: „Édesítsd meg nékem e Mára vizeit, óh vigasztalásnak Istene!”²⁴

A *Magyar nép árvaságán esdeklő keserves Fohászkodásnak* a címében és első sorában is a fentihez hasonló az identifikáció, de itt elsősorban a *szüleiket veszett árvákként* jelenítődik meg a közösség, a *gyámoltalan özvegy* ez esetben mint az árvák anyja nevezetik meg. Az árva gyermekek nevében megszólaló imádkozó így könyörög: „Uram mi árvákká maradánk Atya nélkül és a mi Anyáink keserves özvegységre világ csudájára hagyatának”. Istent itt „elesett árvák édes Atyja”-ként szólítja meg, annak a „nemzetnek”, „te Magyar népednek” nevében, „aki ily elesett árva keserű kenyérre juta”. Az ima végén a könyörgő arra kéri Istent, hogy „szemeink könnyben lábbására is tekints szánakozó szemekkel és adj szállást a te nevedért elhagyott árváidnak a te kebeledben”.²⁵

Szöllösi imádságoskönyvében (a *Vallások s Nemzetek szabadságáért táborozó Magyarok Reggeli Zörgetése az irgalmas Jéhova ajtaján* című imában) az árvai önmegjelenítés nemcsak a nemzet nevében történik meg, hanem a szűkebb, ténylegesen belátható, konkrét közösség, a hadi tábori nép nevében is, amelynek megszólalása szinekdochéként értelmezhető az imádságot lezáró, az alábbi citátumban is utolsóként álló mondat felől: „légyen oly becsületes nálad az ő [Jézus] nemes szent vére, hogy töröltessék ki azzal a te könyvedből egész Nemzetünknek vétke. [...] Emlékezzél meg, mennyiszor kegyelmezél meg az ellened rúgodozó Izraelnek? [...] Hasson fel hát elődbe a *mi árva Magyar Táborunknak reggeli* »JÉZUS!« kiáltása, hadd emelhessük fel a mi leesett zászlóinkat a te sz. nevedben, [...] óh Magyar keresztyénségnek őriző Istene! Imé, mi a te szent nevedért *elhagyatott árvák*, táborba gyűltünk, hogy a Jézus hitéért s *édes Nemzetiségünkért* hadakozzunk a te örökségre támadók ellen. [...] Hallgass meg Uram és ne légy késedelmes, mert csak Tereád néznek a mi szemeink, hogy megvilágosítsd mirajtunk a te orcádat és a *mi árva Hazánkon az Úrért*”.²⁶

Az imádság Istenhez szóló beszédhelyzetét alkalmazó versekben (ahogyan más megszólítottához forduló szövegekben) szintén gyakori volt a közösség *mint önmagáért rengeteg könnyet hullató árva* önmegjelenítése. Korábban már az 1657 utáni tatárabságról szóló versekben,²⁷ majd különösen a protestáns prédikátorok és tanítók gyászév-tized alatti üldözését és fogságát tematizáló költeményekben is jellemző volt ez.²⁸ Ma-

²⁴ Uo., 42.

²⁵ Uo., 20–23.

²⁶ Uo., 25–27. (Kiemelés tőlem.)

²⁷ Lásd ehhez például a *Tatarok rabsagaban esteknek keserves enek* 1. és 33. strófáját: „Ur Jsten, te hozad regulta kialtunk, / Latod nemzetestul ezentul el fogyunk, / Seregeknek Ura, nyilván arvak vagyunk, / Halgas es figyelmes [sic!] ide, kegyes Urunk. [...] Mint az pasztor nélkül juhok, ugy maradtunk, / Senki nincs gyamolunk, magunk el oszlottunk, / Az egyyk tengertul masikra hajtattunk, / Mint szinten az barom el haracsoltattunk.” *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/9, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 392, 395.

²⁸ Lásd ehhez például *Az szegen fogoly rab praedikátorok eneket*. Kiadva: *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/11, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986, 228–231.

gának az imahelyzet reflexiójának fontos példája a több változatban is fennmaradt *Magyar Sion Siralma* című, „a’ Református Papoknak a’ Gállyákon való raboskodások alatt 1674 tájján” írott éneke,²⁹ mely az Istenhez való odafordulást ezzel a strófával vezeti be:

Árván maradt Sion leánya,
Számkivetett fiaknak édes anyja,
Hogy óltalmát késni láttya,
Buzgó szavát Istenhez így bocsáttya:

Ezt követően az áradó könnyezés toposzát alkalmazva részletezi a beszélő Magyar Sion a szörnyű rabságot, majd kéri az Istent a 9. és 10. strófában, hogy aztán a 12. versszakban vigasztalásért, valamint – az ismert toposzt emlékeztető³⁰ exemplumként alkalmazva – a könnyek felszárításáért könyörögjön:

Tekints azért a’ tömlöczben Jósefre,
Hóltt fiainn siránkozó Rákhelre,
A’ veremben Dánielre,
Szent nevedért búslakodó Illyésre!

Ne botsássid a’ fene vad fogára,
Gerliczédnek lelkét ne add prédára,
Tekints reám illy sokára,
Siess hozzám, idvességemnek ára! [...]

Én el hiszem, pusztában bujdosását
Fel jegyzette Istenem óhajtását,
Szenteidnek sok sirását
Tömlőjébe szedte könyhullatását.³¹

A szűkebb közösségért való sírás szövegében olvasható árvai önmegjelenítés nemcsak imádságokból, hanem számos más korabeli regiszterből és műfajból is ismert. Az 1680-as és 90-es évekből három változatban is fennmaradt egyik ilyen vers nem

²⁹ Kiadva: RMKT, XVII/11, 234–238, a jegyzetek: 788–789, az idézet innen: 788.

³⁰ André LaCocque arra hívja fel a figyelmet, hogy „aki panaszkodik, maga is foglya az ellentétes érzelmek közt dúló küzdelemnek. Egyrészt Isten Isten, és semmi kétség nem fér hozzá, hogy népét meg tudja menteni. Másfelől a hú, a hívó egyén (vagy a közösségi panaszénekekben a hűséges nép) elhagyása önmagában is ugyanennek az Istennek a különös tehetetlenségéről vagy rosszakaratú szándékáról tanúskodik. Kérelmet kell hozzá intézni, *emlékeztetni kell őt szövetségére és hatalmára!*” André LACOCQUE, „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*” = Paul RICOEUR – A. L., *Bibliai gondolkodás* (1988), ford. ENYEDI Jenő, Bp., Európa, 2003, 317. (Kiemelés tőlem.)

³¹ RMKT, XVII/11, 234–235.

általában a protestánsok, hanem egy kisebb csoport, az 1671 októberében elüldözött pataki református kollégium énekeként hagyományozódott: *Cantio de Collegio Sárospatakiensi*. Minden variáns első strófája a beszélő saját szemeit sírásra buzdító *apostrophé*val kezdődik, majd a szenvedéseket általánosságban leíró versszak után az önjellemzés is a kesergés fentebbiekben bemutatott Mára-metáforáján alapul:

Sirjatok szemeim, folyatok könyveim,
Keserü bánatim, zengjétek siralmim,
Vég notaim,
Ekes beszédeim,
Változzanak sírásra verseim.

Keserü kenyerem, ez az én életem,
Könyveimmel vizem gyakran elegyitem,
Arva fejem,
Senki nem szán engem,
Gyalázattal gyakran illetetem.

Járok gyász ruhában én az bujdosásba,
Keserőség annya, mert én vagyok Mára,
Fényes napja,
Ragyogo sugára
Örömömnek köddel be van vonva.³²

2. Az árva gerlice sírása és a tövisék között növekvő liliom

Az Isten segítségére szoruló és arra számító gyámoltalanságnak, valamint az ezzel összefüggő alázatosságnak egyik jelentős metaforája az (elsősorban) *Énekek énekéből* eredeztethető gerlice vagy vadgalamb. Eckhardt Sándor 1929-es tanulmányában – nem hozva példákat a közösségi (nemzeti, felekezeti) szempontú értelmezések közül – elsősorban mint az özvegyeket, főképpen asszonyokat megjelenítő metaforát vette számba a párját hűségesen sirató árva gerlice és vadgalamb metaforáját 15–19. századi magyar irodalmi és népköltészeti példákon (Temesváritól Rimay Jánoson keresztül Erdélyi János népdalaiig), az ókorig visszavezetve és újkori nemzetközi párhuzamokat is mutatva. E hagyomány több eleme az általam vizsgált, a közösség kiszolgáltatottságát megjelenítő szövegeknek is fontos jellemzője. A középkori gyökerű hagyomány szerint az özvegy gerlice a „zöld ág” helyett csak kiszáradt ágra száll a társát sirató szomorúságá-

³² *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/14, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991, 88–97, az idézet: 88. A fenti adatok forrása: Jankovics József jegyzetei, *uo.*, 780–782. Vö. későbből, 1695-ből a Göncre menekült pataki iskola újbóli kiüzetetését sirató költeményt B. Almási Pétertől: *uo.*, 231–235, a jegyzetek: 816–817.

ban,³³ mint ahogy az Köröspataki B. János alább idézendő szövegében is látható, e versben a fejedelme által elhagyott Erdély metaforájaként. A szerző Erdély 1658-as romlásáról írott énekében előbb arra utal, hogy II. Rákóczi György az év elején eltávozott Erdélyből, magára hagyva a közösséget, melyet a bemutatott trópusal, többes szám első személyben jelenít meg:

Pásztorunk el hagyta, jutánk árvaságra,
Nem akar viselni gondot országunkra,
Meg vonta ő magát, nintsen óltalmunkra,
Kiert szörnű romlás borula hazánkra.

Mikor gerlicze jutand árvaságra,
Mind adig sem akar szállani zöld ágra,
Sem siet repülni tiszta víz italra,
Valamig nem talál el veszet társára.³⁴

A kortárs Técsi Joó Miklós ugyanerre a 17. század közepi erdélyi pusztulásra reflektáló, többször kiadott imádságoskönyvének, a *Lilium humilitatis*nak VI. és XVII. imájában a fentihez hasonló olvasható: „Lásd-meg Uram a’ te szomoru Anyaszent-egyházadnak nyögését; a’ te Gerlicze Galambotskádnek szavát hald-meg, nézd-meg az ő nyomoruságát, tapogassad az ő sebeit, és az ő panaszszait te elölled el ne keressed.”³⁵ „E’ félelmes nyomoruságos állapotinkban penig oh nagy Ur Isten, légy minékünk erős bástyánk légy kellekorán valo segítségünk és ne engedgyed a’ te Gerliczednek lelkét a’ fene vadaknak el-szaggatni, hanem kelly-fel Izraélnek örizője, vedd kezédben a’ te itéletednek éles fegyverét és a’ pogányok ellen, óltalmazd-meg a’ te dicsősségedet hatalmasson, és ves horgot azoknak orrokban kik a’ te Jegyessednek vesztésére el szánt szándékkal igyekeznek. Fogd-meg erős Isten őket az ő álnokságokban, bolondéts-meg az ő tanácsokban, és az ő fel-fuvalkodott sziveket szégyen-vallással retents-meg.”³⁶

³³ ECKHARDT, *Középkori természetszemlélet, i. m.*, 301–309. – A védtelensége, gyámoltalansága miatt szenvedő, de a nyomoruságok és halál felett aratott győzelem miatt örvendő anyaszentegyház galamb-képet Győri L. János és Csorba Dávid a már tárgyalt Naomi-Mára névpárban gyökerező *keserű-édes* metafora kontextusának történetében érintette. Lásd a 11. jegyzetet.

³⁴ RMKT, XVII/9, 100. A vonatkozó jegyzet: 597.

³⁵ TÉCSI Joó Miklós, *Lilium Humilitatis. Az Az: A’ nyomoruságoknak tövisse köziben bé-vettetett Isten Anyaszent-egyházának maga meg-alázása, Es Keserves Siralma [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyei, 1673 (RMK I, 1153), 27. – Modern kiadása, kísérőtanulmányal: FAZAKAS Gergely Tamás, *Técsi J. Miklós Lilium humilitatisának (1659) kiadástörténete*, Könyv és Könyvtár, 2007, 53–146. (A továbbiakban csak az 1673-as edíció lapszámozását hivatkozom, mert ez is könnyen visszakereshető a modern kiadásból.)

³⁶ TÉCSI, *Lilium, i. m.*, 85. – Győri L. János Köleséri prédikációi kapcsán említette, hogy a 17. század utolsó harmadában keletkezett művek közül éppen azokban erőteljes a jegyesmisztika jelenléte, „amelyek a mártírium szempontjából is leginkább figyelemre méltók”. Győri, *Mártírium, i. m.*, 53. – Técsi XIV. imája is kö-

Köleséri Sámuel *Bánkódó Lélek Nyögési* című imakönyvének egyik könyörgésében a fentieknél nehezebben ismerhető fel a metafora értelmezése: „A’ te Nyájjadnak üldözőit szándékokban ne vidd elő, s’ ne engedgyed a’ te Gerlicédnek lelkét, a’ kegyetlen hegyes-körmű Sasoknak el-szaggatni. Ald-meg mind azokat, valakik a’ te Anyaszentegyházadnak kebelében vadnak.”³⁷

Otrokocsi Fóris Ferenc a *Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hálá-adó és Könyörgő Imadsagi* című kötete egyik könyörgésében még Técsi Joó idézett imájához képest is könnyebben felismerhető módon, zárójellel azonosítja a metaforát az anyaszentegyházzal: „Ne adjad óh Uram! a fene-vadnak a te Gerlicédnek, (az Anyaszentegyháznak) lelkét és a te szegényidnek Gyülekezetirül ne feledkezzél el mindenestül fogván.”³⁸ Otrokocsi Fóris egy másik könyörgésében hivatkozza is azt a bibliai lokust, amely a metafora egyik forrásául szolgált: „Mert imé Uram, noha a gonosz fene vadak régen akarják bényelni a te Gerlicédet (Psal. 74. v. 19.), de mind ez ideig nem engedted kedvek szerint véghez vinni az ő szándékokat, sőt minden ő mesterkedések ellen a te szegény szolgálodat a terhes rabság és szolgálat alatt, az egekből bőséges kegyelemmel megerősítetted.”³⁹

Az anyaszentegyházak mint nyögő galambocskának sokszor – Krisztus mintájára – önként is vállalt szenvedése az *alázatoságra* vonatkozó értelmezéseket is előhívhatta az 1660-as, 1670-es évek imahasználóiban. Ennek az egyik leglátványosabb, hiszen már a mű címe által is kiemelt megnyilvánulása egy másik metafora, mely éppen Técsi munkájának címében is olvasható: *Lilium Humilitatis Az Az: A’ nyomoruságoknak tövisse köziben bé-vettetett Isten Anyaszent-egyházának maga megalázása, Es Keserves Síralma...*⁴⁰

A cím elején álló, latin nyelvű szószerkezet magyarítása is az *Anyaszentegyház* megalázkodására vonatkozik. Ez a trópus is az *Énekek énekéből* (2, 2) származik, egy ott olvasható hasonlat válik a szöveghagyományban az egyház metaforájává: „Mint lilium a tövisek közt, olyan kedvesem a lányok közt”. Ezzel az interpretációs lehetőséggel a középkori misztikusoktól kezdve jelentékeny módon éltek az *Énekek énekét* felhasználó szövegekben. A puritánus recepció csupán az egyik – bár igen jelen-

tődik a jegyesmisztika szöveghagyományához: „O mi idvességünknek paisa nagy Isten, tarts-meg mi közöttünk, a’ te Anyaszent-egyházadnak veteményes kertjét, és a’ tiéidnek itt ez földön adgy olly állandó és virágzó boldogságot, a’ melly a’ te Anyaszent-egyházadnak, a’ Jésus Christusnak edgyetlen egy Jegyessének, ez világban valo életére, és a’ jövendőbéli országnak keresésére hasznos lehessen.” (TÉCSI, *Lilium*, i. m., 71.)

³⁷ KÖLESÉRI, *Bankodo*, i. m., R1v.

³⁸ OTROKOCSI FÓRIS FERENC, *Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hálá-adó és Könyörgő Imadsagi*, Kolozsvár, 1682 [kiad., szerk., INCZE GÁBOR; bev. BÁN IMRE], Bp., Bethlen Nyomda, 1940 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói, 13), 21.

³⁹ *Uo.*, 4.

⁴⁰ Maga az *alázatos* szó csupán kétszer szerepel az imakönyvben, a XII. és XVI. imában: „Szent Ur Isten, mi reménységünknek és a’ mi életünknek meg-tartó Ura! ki a’ szükölködő alázatosokat szereted, és a’ gyászló szegényeket fel-magasztalod”. (TÉCSI, *Lilium*, i. m., 58.) „Te vagy az az Isten, ki meg-elevenéted az alázatos szívü embernek lelkét, és meg-élesztetted a’ töredelmeseknek sziveket.” *Uo.*, 76.

tős – hagyománya volt e misztikának és szöveghasználatnak. Juhász István szerint éppen a gyászévtized visszafogottabban polémikus, de egyszerre apologétikus irodalmában „lett a kolozsvári és erdélyi egyház szimbólumává a tövisek között felnőtt liliom”.⁴¹ Köleséri Sámuel *Arany alma* című 1673-as prédikációs kötetét vizsgálva Győri L. János már hivatkozott tanulmányában szintén szól az Énekek éneke idézett helyét parafrázáló szöveg galamb metaforájáról, valamint a *tövis-liliom* kifejezés pár jelentéséről, és azt fogalmazza meg, hogy „az ikonográfiában a tövis a szenvedés jelképe, a liliom pedig paradicsomi virág, a tisztaság és fény szimbóluma s egyúttal Krisztus-szimbólum is”.⁴² A gyászévtized irodalmából Győri az *Arany alma* című, Köleséri által írt prédikációs kötet mellett⁴³ Szőnyi Nagy István *Martyrok Coronaja* című, 1675-ben, Kolozsvárt megjelent művének Wesselényi Pál generálishoz szóló ajánló levelére is hivatkozik, mint ahol megtalálható a metafora.⁴⁴ Azt hangsúlyozza, hogy „[m]indezek a jelentések a mártírium fogalmában találkoznak”.⁴⁵ Jelen tanulmány nézőpontjából fontos, hogy az elemzett két metafora, a *galamb* és a *liliom* nemcsak Szőnyi Nagy munkájának – a következő fejezetben idézendő – ajánlásában, hanem a korszak más szövegeiben is szorosán összetartozik. Győri azt emeli ki, hogy Köleséri Sámuel az *Arany alma* című prédikációs kötetében „az egyházat a jegyesi misztika szellemében hol »Christus Liliomá«-nak, hol »Christus Jesus jegyesé«-nek, hol pedig »Christus Gerliczjé«-nek” nevezi.⁴⁶

Ugyancsak 1675-ben jelent meg a Szőnyi Nagy másik munkájának tartott *Kegyés Vitéz...*, Philopatrus Arvadinus Theaitetus álnéven („Istenhez könyörgő, hazáját szerető árva”).⁴⁷ A szerző által írott ajánlóvers címe: *Christus Gerliczeienek nyögese s baratihoz való remenkedese*.⁴⁸ A szöveg első strófájában a megszólaló galamb képében a „Szerelmes Barátim”-hoz fordul, elmondva nekik, hogy saját magát siratja („Elhagyott voltomon Folytak sok könyveim”). A 2. és 3. versszakban az őt ért bánatokat hasonló metaforákat használva beszél el, magára az e helyzetben való megszólalás-mód retorikájára is reflektálva az utóbbi strófában:

⁴¹ JUHÁSZ István, *Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben*, Theologiai Szemle, 1976, 190.

⁴² *A keresztény művészet lexikona*, szerk. Jutta SEIBERT, Bp., Corvina, 1986, 206, 306. Hivatkozva GyőRI, *Mártírium*, i. m., 62.

⁴³ KÖLESÉRI Sámuel, *Arany Alma Avagy Alkalmatos Időben Mondott Ige [...]*, Debrecen, Karancsi, 1673 (RMK I, 1144), 133.

⁴⁴ SZŐNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentely, 1675 (RMK I, 1180), (a)2v.

⁴⁵ GYŐRI, *Mártírium*, i. m., 62. „Köleséri egyházképének a mártírium mellett egy másik arca is [van]: a harcos, a vitézkedő egyházé”. *Uo.*, 65. A szerző a továbbiakban a lelki vitézkedésről, illetve a hit védelmében történő fegyverfogás lehetőségéről értekezik. *Uo.*, 65–67.

⁴⁶ KÖLESÉRI, *Arany Alma*, i. m., 133, 97, 171. Hivatkozva: GYŐRI, *Mártírium*, i. m., 65.

⁴⁷ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronaja*, i. m., sztlan 4v.

⁴⁸ Kiadva RMKT, XVII/11, 63; jegyzet: 752.

Kegyetlen Harpyák Szivem ki-szakaszták,
Gyenge fiaimat ölemből ki-kapák,
Fegyverrel véreket a' Földre ki onták,
Tömlöczre, Gállýára, Tüzzel vassal hajták.

Régi szabadságom Változék fogságra,
En vig melodiam Szomoru Notára,
Lábaim szállottak Már csak aszszu ágra,
Allapatom fordult Majd eleven gyászra!⁴⁹

E trópus használattörténetének vizsgálatához végül figyelembe kell venni a 17. század legvégén keletkezett szövegeket is. Dányádi János például a már idézett 1693-as, a következő évben nyomtatásban is megjelent imaversének 29. strófájában így ír:

Siró Anyaszentegyháznak kérését,
Te Gerlicze galambocskádnak nyögését,
Epedését,
Siralmas beszédét,
Keserüllyed ennyi sok inségét.⁵⁰

A gerlice és vadgalamb bibliai eredetű metaforának a fentiekben (valamint Eckhardt Sándor 1929-es tanulmányában) áttekintett szöveghagyományának ismeretében fogalmazhatott úgy Bod Péter (alább, a 3. fejezetben részletesebben tárgyalandó) *Szent Irás' értelmére vezérlő Magyar Leksikonának Galamb* szócikkében, hogy „Ábrázolja [...] II. Az Eklésiát, minthogy tsalárdságot nem tudó állat”⁵¹

Az özvegyi nyomorúságok és a közösségi szenvedések azonosításának 17. századi reflexiói

A közösség (nemzet, egyház, város stb.) romlásának az árvák, özvegyek kiszolgáltatottságával, gyámoltalanságával történő kora újkori összehasonlítását vizsgálom a következőkben. E hagyományt is abban a többek által már elemzett tágabb kontextusban látom

⁴⁹ *Uo.*, 63.

⁵⁰ RMKT, XVII/14, 202. Jankovics József jegyzete a galambot mint az egyház szimbólumát tárgyaló alábbi munkára utal: TAKÁCS Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1986, 76–77.

⁵¹ BOD Péter, *Szent Irás' értelmére vezérlő Magyar Leksikon, melyben a' Szent Irásban elő-fordulo példázolások, (typusok) es ábrázolások (emblemak) lelki értelmek szerént rövideden ki-világosittatnak; sok dolgok a' 'sido régiségekből ki-magyaráztatnak [...]*, Kolozsvár, S. Pataki, 1746, 38. Elérhető az interneten is: <http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf> – A facsimile kiadás: [Bp.], Barnaföldi G. Archívum, [2006].

értelmezhetőnek, amelyről például 15–16. századi német- és magyarországi allegorikus heroidákat vizsgálva szól Imre Mihály 1995-ös monográfiájában. Az általa áttekinített középkori és 16. századi német és latin (az általa hivatkozott szakirodalom szerint más nyelveken és országokban szintén megszülető) allegorikus heroidákban a közösség (nemzet, egyház, város stb.) nevében „női képzetekkel, principiumokkal felruházott” allegorikus alakok (nemcsak özvegyek, hanem hajadonok és asszonyok is) szólalnak meg, az *Ecclesiát* vagy a *Patriát* megjelenítve és elsiratva. Imre a középkori *Planctus Ecclesiae*kre, illetve az antik és ószövetségi mintákra is utal (leányként elmondott várossziratókra Pindarosznál, a Dea Roma alakjára; illetve Izrael felett hajadonként elzokogott gyászdalra Ámos könyvéből stb.).⁵² Érdemes még említeni a 17. századi allegorikus *Religio*-ábrázolásokat is, a katolikus Cesare Ripa *Iconologiájától* a protestáns recepcióig; nemcsak a német protestáns tartományokban és Németalföldön, hanem Magyarországon is. Több ábrázoláson az igaz vallás szenvedéseit is megjelenítették allegorikus nőalak, bizonyos esetekben pedig hajó formájában.⁵³ A kora újkori angliai hagyományt vizsgálva Patrick Collinson például éppen a 16. századi női mártírok kapcsán említi, hogy a korábbi angol protestánsok interpretációiban a kegyes asszony jeleltette meg az egyházat. Az angol protestáns mártírt, Anne Askew-t például a II. századi keresztény vértanú, Blandina 16. századi megfelelőjének tartottak, az *ecclesiát* szimbolizáló alakként értelmezve és könyvmetszeteken is így ábrázolva őt.⁵⁴ Az alábbiakban néhány olyan magyar nyelvű szöveghelyet idézek a 17. század második felének magyar prédikáció- és imádságirodalmából, amelyek a közösségi és az egyéni árvaság gramma-

⁵² IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5), 63–98. – Az özvegyasszony mint az egyház metaforájának szisztematikus vizsgálata a 16. század számos különböző műfajaira vonatkozóan is szükséges lenne. A fenti példákat most csak Sztárai Mihály históriás énekével egészítem ki, amelyről így ír Horváth János: „a Sz. Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokról c. éneke, melyet 1549-ben írt »tar papokkal való nagy itkezetiben«. [...] A történetben a hitetlen Ákháb, zsidó király, ki pogány nőt vett el és Bál istenhez és annak tar papjaihoz pártolt, állítatik szembe az Isten emberével, Illyés prófétával, a hamis hit, az igaz hittel. Ákhábot azzal bünteti az Úr, hogy míg meg nem tér, nem bocsát földjére esőt; Illyést azonban az inség idején egy hollóval, majd csodás módon egy szegény özvegyasszonnyal tápláltatja, kinek pedig csak egy maréknyi lisztje volt. [...] Nem marad el a történet allegorikus és korszerű értelmezése sem: Illyés a világ kezdetétől mindig üldözött hív keresztyéneknek [...], az özvegyasszony az anyaszentegyháznak a megszemélyesítője, ki szálláson tartja a hív prédikátort. [...] Ma is sok Ákháb van, ki tar (katolikus!) papokban bizakodik s bálványokat imádtat velök: az egyik Bécsben lakozik, a másik »barátból lött király«; majd szegyént vallanak egyszer, mert ma is támadnak Illyések!” HORVÁTH János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957², 67–68.

⁵³ Minderről lásd, a korábbi nemzetközi és hazai szakirodalom hivatkozásával: Kees TESZELSZKY, *Az igaz Vallás portréja, avagy Szenczi Molnár Albert 1606-os kiadású, eddig ismeretlen röpirata európai szellemi háttérrel*, Magyar Könyvszemle, 2012/1, 1–20, főképpen 4, 10, 14, 16, 19.

⁵⁴ Patrick COLLINSON, „Not Sexual in the Ordinary Sense”: *Women, Men and Religious Transactions* = Uő, *Elizabethan Essays*, London, Hambledon, 1994, 126. – A mártír Anne Askew ikonográfiai megjelenítéséhez vö. John N. KING, *The Godly Woman in Elizabethan Iconography*, *Renaissance Quarterly*, 1985, 41–84. – Lásd még Diane WILLEN, *Religion and the Construction of the Feminine = A Companion to Early Modern Women's Writing*, ed. by Anita PACHECO, Oxford, Blackwell, 2002, 22–39, itt 24.

tikailag akár eltérő, de hasonló retorikai helyzetű metaforákat alkalmazó megjelenítését tudatosítják, a következő példákban mindig özvegyasszonyokról beszélve.

(1) Medgyesi állásfoglalása szerint az *Ötödik Jaj, Es Siralom* című prédikációban az *egyéni*, azon belül is főképp árvai és özvegyi kiszolgáltatottság a *hasonlóság* miatt válik a közösség megszólalásának retorikai mintájává: „a keserves panaszok sok rajtonk esett romlások [miatt vannak], tudnia illik, hogy hazájokat elvesztették, hogy úgy maradtak, mint gyámoltalan árvák, hogy még vizeket is áron vették, s magok saját fájokat nagy summa pénzen.”⁵⁵

(2) Szőnyi Nagy István 1675-ös *Martyrok Coronaja* című könyve fentebb már hivatkozott ajánlásának második lapján úgy hasonlítja az özvegységhez a vizsgált metaforát, vagyis a (Wesselényinek szóló dedikációban e helyen aposztrophéval meg is szólított) „árva Gerlicze” keserűségét,⁵⁶ hogy nem közvetlenül e szövegrésznél, hanem egyrészt az ajánlás nyitó mondatában,⁵⁷ másrészt több lappal a hasonlítást követően szól az elárult anyaszentegyházról.⁵⁸ A szenvedésen és magára hagyottságon alapuló azonosítás, a metaforák értelmezése tehát nem közvetlenül egymás mellett, egy mondaton belül mutatkozik meg, hanem az egész ajánlást egyben olvasva tűnik fel: „Gerliczenek s’ köszikla hasadékjában nyugovó galambocskának élete, e’ világból maga számára választott Isten Anyaszentegyházának élete: Vagy mérges tövissek között fel-nőtt, egyéb virágok közzül tekintettel ki-tetzet s’ illattyával a’ csillagokig terjedett gyönyörű gyöngy virág s’ gyenge liliom szál a’ Christusnak Ecclesiája; s’ nem külömb mint egy szélveszeketül hánytatott s’ véres habokban ugyan el-ázott gallyácska [...]”⁵⁹ „De oh te, bánattyát nyögéssel felejtő, vagy inkább nevelő Christus árva Gerliczéje! Noha most az özvegységhez hasonló keserüségedhez képest, semmi vigaságnak zöldellő ágára szállani nem kívánsz, aszú

⁵⁵ MEDGYESI Pál, *Ötödik Jaj, Es Siralom. Mellyel Szegény csak nem el-fogyott, lelkében el-fojlódott Magyar nemzetet, minapi amaz ő megsirathatatlan s’ váratlan nagy Romlasaban [...]*, Sárospatak, Rosnyai, 1658 (RMNy 2794), 4–5.

⁵⁶ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronaja*, i. m., a3r–v. Eckhardt Sándor legtöbb példájában *maga* a gerlice a keserűség metaforája. Lásd ECKHARDT, *Középkori természetszemlélet*, i. m., passim.

⁵⁷ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronaja*, i. m., a2v.

⁵⁸ *Uo.*, b4v.

⁵⁹ *Uo.*, a2v. – Ezt a részt szintén idézi NAGY Réka, *Protestáns mártirológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = Emlékezet és devóció*, i. m., 333–354, itt 338. – Itt ugyan nem jelenik meg az általam vizsgált kontextus, de Nagy Réka a Szőnyi Nagy István saját mártírtörténetének (*Szomorú üldöztetése s’ szakkivetése Szőnyi N. Istvannak*) retorikai felépítettségét elemezve, a *Martyrok Coronaja* szövegével együtt olvasva azt említi, hogy a Szőnyi élettörténetében megjelenített fegyvertelen lelkész, a felesége és a gyermeke képe, valamint a vele szemben álló fegyveres ellenségnek (s köztük a „három Páterek” csoportjának) szembeállítására hasonlatos a *Martyrok Coronájában* „liliomként, gerliceként, gallyaként szimbolikusan megjelenített egyházhoz, amelynek tagjai kisebbségben vannak, védtelenek a fegyveres és népes ellenséggel szemben”. *Uo.*, 345. – A Wesselényi Pálhoz szóló ajánlásról lásd a 350–351. lapokat. A *Szomorú üldöztetés* (sajnos számos helyen pontatlan) közlése Nagy Réka tanulmányának függelékében: 352–354.

ágon, álom nélkül halsz, éjjel nappal vigyázva, sziv dobogva s' rettegéssel jársz: el-egett szomjúságodban-is nem tiszta vizet; hanem a' könyhullatásnak zavaros vizét iszod [...]"⁶⁰
 „Hogy pedig Isten Nagyságodat, több Méltóságos fő rendekkel az ő, Magyar nemzetben lévő, gyámoltalanságra jutott s' világ szerént igen el-arvájult Anyaszentegyházának illy veszedelmes üldöztetésének, illy keserves s' szükséges állapottyában Gyámolúl állította s' az üldözőknek vissza verésekre, hogy a' zabolát szájokban meg-rántaná elől-állította, hála adásra méltó nagy kegyelmessége ő Felségének.”⁶¹ A szerző végül így búcsúzik az ajánlás végén a megszólított Wesselényitől: „Nagyságod pedig ez árva Nemzetiség szerencséjére, s' az Isten dicsőségének fel-segállítására élyen [...]"⁶²

Szőnyi Nagy István a kötet végéhez illesztett, az 59. jegyzetben már hivatkozott saját élettörténetében szintén megjeleníti az özvegyors és a közösség kesergésének (ez esetben annak *kinyilvánításának*, magának a keserves sírás *jellegének*) azonosítását. Miután a tornai ekklezsiát megtámadták a németek, „a' szegény kösség el-fakada sirva, férfiaknak, aszszonyi állatoknak, gyermekeknek, ifjaknak, s' leányzoknak keserves jajgatásokkal zeng vala az utcza, mintha minden Atyák s' Anyák szerelmes magzattyoktól, s minden magzatok szerelmes szülejtől egy szempillantásban meg-váltak volna, mindnyájan özvegyiségre s' árvaságra jutottak volna.”⁶³

(3) Szathmárnémethi Mihály mintaprédikáció-gyűjteményként összeállított, 1683-ban megjelent *Halotti Centuriájának* 25. beszéde magára az özvegyi nyomorúságok és a közösségi szenvedések megfeleltetését létrehozó trópusra, a *hasonlatra* is utal: „a' nagy bánatok, szomorúságok, és keserőségek, a' szent Irásban, az özvegy aszszonyoknak bánattyokhoz és keserőségekhez hasonlittatnak, mint Siral. 1. 1: azért nagy keserőséggel illetetik az aszszonyi állat, mikor szerelmes férjétől meg-fosztatik.”⁶⁴ Szathmárnémethi lokushivatkozása szerint tehát azért lehetséges és szükséges az egyén, illetve a kisebb és nagyobb közösség (város, nemzet, egyház) szenvedésének, magára maradásának összehasonlítása, mert a *comparatio* alapjául szolgáló hasonlatnak kanonikus, azaz bibliai forrása van: „Jaj! de árván ül a nagy népű város! Olyanná lőn, mint az özvegyaszszony!” (Sir. 1, 1a.)⁶⁵

⁶⁰ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronaja, i. m.*, a3r–v.

⁶¹ *Uo.*, b4r–v.

⁶² *Uo.*, b5r.

⁶³ *Uo.*, o7r.

⁶⁴ SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *Halotti Centuria, Az az: Száz, Halotti Prédikációk*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentely, 1683 (RMK I, 1301), K5v–K6r. (Kiemelés tőlem.)

⁶⁵ Még a sok sírás elmúltával, Kassa tizenkét év utáni visszavívását követően elhangzó hálaadó prédikáció is ezt a textust idézi és értelmezi: LIPPÓCI Miklós, *Jubilum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis, azaz, lelki örömmel és vigasztalással tellyes Praedicatio*, Lőcse, Brewer, 1682, kiad. INCZE Gábor, Bp., Bethlen Nyomda, 1938 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói, 11), 12–13. – Vö. ehhez TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár, 45), 128.

(4) Filepszállási Gergely 1694-es megjelent *Praesidium Christianorum*a számos imájában beszél az özvegyek és árvák megszólalásaként ismert retorikai minták alapján a közösségről, vagy szól annak nevében. A' Lelki és Testi Békeségnek meg-nyeréseért valo Fohászzkodásában például ez áll: „ma-is nem felejtkezhetik-el a mi (Psal. 77. v. 10.) Istenünk a' maga kegyelmességéről, és végképpen el nem fordítod *árva népedtül* (mely szeméit reád függesztette) a' te irgalmasságodat. (Isaie 1. 2.)”⁶⁶ A Reggeli Könyörgés szerint pedig az alábbi szöveget kell imádkozza a közösség, a margón jelzett ószövetségi hasonlat alkalmazásával: „árvaságra maradtunc Uram Isten, és majd csak nem olyanoc vagyunc mint a' meg szedett szőlő, (Mik. 7. v. 1.⁶⁷) mert a' sátán, a' világ és a test azon vagynac, hogy mi bennünc az Igét és az Hitet meg fojtsác (Mat. 13. v. 22.)”⁶⁸

A *Preces ex ultima Lamentatione Jeremiae* című Filepszállási-könyörgésben a Rúth könyvének szövegén alapuló siralom többes szám első személyű alanya az árvákéhoz és az özvegyekéhez hasonlítja megjelölt közössége gyámoltalanságát és keserűségét. E szenvedő közösségre előbb kevésbé artikuláltan utal, a hasonlítás azonban kicsit alább megtörténik, amikor a többes szám első személyű imádkozó a közösség nevében szól: „Ugy vagyon dolgunc mint az árváknac és özvegyeknec, kik édes Szüléjéktül és Férijéktül meg fosztattac, és nincsen gyámolok, Márák vagyunc mindnyájan, mivel keserűséggel illetett minket a' Mindenható [...] Annyira jutott édes hazánc és Nemzetségünc, hogy ennek edgyik része az Egyptombéliekhez, másik része pedig az Assiriabéliekhez folyamodic”⁶⁹

Bethlen Kata, Bod Péter és a 18. századi özvegyreprezentációk értelmezése

Bethlen Katának a gyámolítás szükségességéről szóló özvegyi önreprezentációinak trópushasználatára jellemző, hogy míg nála a gerlice és a lilium nem jelenik meg az árvaság jelölőjeként, addig például igen meghatározó a Rúth könyvében gyökerező Naomi-Mára metafora és a „megszedett szőlő” Mikeás könyvéből származó képe: „ki nem írható keserűségemre [...] engemet az én Istenem úgy hagyta, mint a megszedett szőlőben való kunyhót egyedül.” „Már férjemtől és gyermekimtől így megfosztván, e gonosz világ azzal meg nem elégedett; hanem az én uram familiája, [...] látván mindentől való megfosztatásomat, mintha én azzal gonosztévő lettem volna, hogy a Náomiból az Isten Márává tett, szívét egészen megfordítá énellemem, s mindnyájan ellenségemmé lőnek.” Bethlen Kata visszaemlékezése szerint 1733-ban például valaki

⁶⁶ FILEPSZÁLLÁSI Gergely, *Praesidium Christianorum, Avagy a' Keresztyének között Magyarok Fegyvere* [...], Kassa, Klein, 1694 (RMK I, 1452), 32. (A lokuszjelzések az eredetiben a margón találhatóak.)

⁶⁷ „Jaj nékem, mert olyanná lettem, mint a letakarított mező, mint a megszedett szőlő: egy enni való gerzsd sem maradt; pedig zsenyére vágyott a lelkem!”

⁶⁸ FILEPSZÁLLÁSI, *Praesidium*, i. m., 77, 33. (Kiemelés tőlem; a lokuszjelzések az eredetiben a margón találhatóak.)

⁶⁹ *Uo.*, 98–99.

azt üzenté neki, hogy amint letelik a férje halálát követő első év, „olyan becstelenséget ejtenek rajtam, aminémű még ebben a hazában ily rendű özvegyen nem esett” stb.⁷⁰

Az eddigiekben elemzett trópusokon túl a gyámoltalanság és kiszolgáltatottság gyakori képe Bethlen Kata szövegeiben a *hajó* metafora, főképpen az imákban: mind az *Önéletírás*ban is közölt könyörgések szövegeiben, mind a *Védelmező erős pajzs* című imádságoskönyv előszavában. A hajó, topikus módon, helyenként (részben hit-beli) kísértések között hánykolódik,⁷¹ más esetekben pedig a nyomorúság hullámain evickél: „Tudom én azt, hogy a bűnnek zsoldja a halál, és azt mindeneknek meg kell kóstolni: te, minden szíveket és veséket vizsgáló szent Isten, jól tudod és látod, hogy mely nagy örömmel kívánnám e siralomnak völgyéből kiköltözni, bizony a nagy ten-geri szélvészek között hánykódó, veszedelemben forgó emberek inkább nem kíván-koznak csendes révpártjokra menni, mint én tehozzád, mert az én Jézusom megéde-sítette szent halálával énnékem a halálnak keserűségét.”⁷²

Fent, az 1. és 2. fejezetben leírtak alapján úgy vélem, hogy Bethlen Kata árva-ként történő ön- és mások általi megjelenítése nem pusztán egy egyénekre vonatkozó önreprezentációs hagyományba ágyazódik, hanem az özvegység – korábbi tanulmá-nyomban kevésbé érintett⁷³ – közösségi aspektusait is figyelembe kell venni a nagy-asszonnyal kapcsolatos írásokat elemezve. A kérdésem, hogy lehetséges-e az ő önrep-rezentációi kapcsán is feltételezni, hogy e szövegek az *özvegység* olyan értelmezését intencionálták, amely a közösség (egyház és/vagy nemzet) gyámoltalanságára is vo-natkozik. E fejezetben azt vizsgálom, hogy Bethlen Kata számára miképpen lehetett elérhető az özvegyi nyomorúságok és a közösségi szenvedések azonosításának refle-xióit magában foglaló, a fentebbiekben megvizsgált hagyomány.

⁷⁰ BETHLEN Kata *Önéletírása* = *Magyar emlékirók, 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 747–749.

⁷¹ „Noha az én nagy terhes bűneimért gyakorta egymást érő nehéz kísértetek közé tettél, és ugyan mintegy ellenségesképpen bántál énvelem: de mikor látod, hogy a kísérleteknek hajjai közt gyengélkedő hitemnek hajócskája süllyedez, akkor mindjárt, édes jó Istenem, segedelmeddel mellém állottál, és kesergő lelkemet a kétségben esésből csudálatosan kiragadtad: sokszor ellenségimnek bosszújokra énnékem asztalt terítettél, és ugyan megújítottad szegény lelkemet a sok és nehéz kísértetek közt.” Az ima datálása: „Sorostélyon 1742. esztendő 25. august.” BETHLEN Kata *Önéletírása*, i. m., 767–770. – „Szüntelen minden szem-pillantásban szemlélem gyenge hitemnek kicsiny hajócskáját a nagy kísérteteknek mélységes tengerében eveszkélni, és a szörnyű kemény kísérteteknek hajjaitól csapdostatni, és sokszor csaknem egészen elboríttatni, úgyhogy sokszor kell keserves szívvel azt kiáltanom veszedelemben forgó szomorú lélekkel kiál-tó tanítványiddal: kelj fel, uram, és tarts meg; mert majd elveszek. Gyakorta te is, édes Jézusom! láttatol a segedelemre való jövedeled iránt aludni; de azt is tapasztalom, én egyetlenegy megtartóm, hogy ha szintén hitemnek gyengeségéért keményen megdorgálsz is; de ugyancsak szólasz a tengeri nagy haboknak, és azok engemet el nem boríthatnak. Ó, szólj ezután is, édes megváltóm, és mindaddig szólj, míg szent felségednek tetszik a csendes révpártra engemet kivinni, mert csak a te szódat hallhassam, bizonytal megartom.” Az ima datálása: „Igen megsebhett keserves szívvel, de a Jézusom érdemében Istenre támaszkodó hittel írá-m Hévízen, 1744-ik esztendőben augusztusnak 27-ik napján.” *Uo.*, 785–789.

⁷² Az imádság 1743. március 4-i datálású. *Uo.*, 776–778.

⁷³ FAZAKAS, „*tetszett az Úristennek*”, i. m.

Ha könyvtár- és olvasmánytörténeti szempontok felől közelítünk, nem érdektelen figyelembe venni azt, hogy az egyház és az özvegyasszonyok azonosítására reflektáló, az előző fejezetben bemutatott munkák – a fennmaradt katalógus szerint – megtalálhatóak voltak Bethlen Kata könyvtárában,⁷⁴ bár nem lehet ellenőrizni, hogy valóban ismerete-e, bizonyosan olvasta-e Bethlen az említett könyveket és ezek fent vizsgált szövegréseit. A politikai-egyházpolitikai, illetve mediális-könyvkiadói kontextusokat figyelembe véve is jelentősnek látszik annak tétje, hogy miként lehetett (főként nyomtatásban) szólni ekkoriban az egyházzal mint kiszolgáltatott, gyámoltalan árváról. A történeti és egyháztörténeti szakirodalom ugyanis már több szempontból foglalkozott azzal, hogy Erdélyben a *Diploma Leopoldinum* (1690) és az 1691-es *Explanatio Leopoldinát* követő évtizedekben, az 1712-es országgyűlés rendelkezései következtében, aztán különösen az 1730-as évek elejétől, az első *Carolina Resolutio* után (1731) politikai téren, illetve a magán- és nyilvános vallásgyakorlás szempontjából a protestánsok egyre inkább háttérbe szorultak.⁷⁵ A katolikus térhódítás miatt érzékelt sérelmeiket egyrészt már nem testületileg tárhatták a király elé: 1725-től csupán személyileg tehettek panaszt a pozsonyi, később Budára helyezett Magyar Királyi Helytartótanács előtt.⁷⁶ Másrészt hányattásairól, a cenzúra erősödése miatt, egyre kevésbé tudtak beszámolni. Ugyanis erősen zsugorodtak könyvkiadási (sőt külföldi könyvbehozatali) lehetőségeik III. Károly uralkodása alatt, majd még tovább Mária Terézia idején.⁷⁷

⁷⁴ SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, bev. DEÉ NAGY Anikó, Szege, Scriptum, 1997 (A Kárpát-medence korajújkori könyvtárai, 2).

⁷⁵ ZOVÁNYI Jenő egyháztörténeti monográfiája vonatkozó fejezeteinek címei: *Ezer mód igénybevétele a protestantizmus kivégzésére és kegyelem az utolsó órában, 1735–1790*, valamint *Az erdélyi protestantizmus hátraszorítottása és tespedő belélete, 1735–1790*. ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig* [1948], II, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004 (Historia Incognita), 91–108, 130–146; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770) = Erdély története*, II, 1606-tól 1830-ig, szerk. MAKKAI László–SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai, 1987, főképp 1006–1008; KOVÁCS Kiss Gyöngy, *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirat-irodalom láttatásában*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 228), 198–209; KOVÁCS Kálmán Árpád, *A katolicizmus terjesztése az erdélyi protestánsok között az 1760–70-es években*, Egyháztörténeti Szemle, 2008/4, 3–47; KURUCZ György, *A Carolina Resolutio és a protestáns vallásgyakorlat: erdélyi reformátusok kísérlete angol világi és egyházi támogatás biztosítására a 18. század első felében = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2012 (Károli Könyvek), 11–24.

⁷⁶ CSOHÁNY János, *Magyar protestáns egyháztörténet*, Debrecen, Debreceni Református Theológiai Akadémia, 1994 (A Debreceni Református Theológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi füzetek, 5), 21–40, 51–62.

⁷⁷ SCHERMANN Egyed, *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*, Bp., Stephaneum, 1928, 20–21. – Lásd még WERTHEIMER Ede, *A magyarországi cenzúra történelméhez*, Századok, 1898, 294–316. – JAKAB Elek, *A censura története Erdélyben*, Figyelő, 1884, 161–182, 253–273, 333–356. – Vö. még MONOK István, *A magyarországi könyvbehozatal ellenőrzése a 18. század elején – esettanulmány = Vándorutak – múzeumi örökség: tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére*, 60. születésnapja alkalmából, szerk. VIGA Gyula, HOLLÓ Szilvia Andrea, Cs. SCHWALM Edit, Bp., Archaeolingua, 2003, 553–558.

Minden bizonnyal Bethlen Kata nem egyszerűen a bibliotékája vonatkozó könyveit ismerte (bár persze talán nem is mindet eléggé behatóan), hanem az előbb vázolt egyházpolitikai összefüggéseket is. Szintén lehetséges, hogy szándékában is állhatott a hagyományhoz kapcsolódva bemutatni saját szentvérdésein keresztül az erdélyi reformátusság nyomorúságait. Ezeken túl azonban azt feltételezem, hogy még inkább Bod Péternek lehetett ilyen célja és nagyobb ismerete. Egyrészt Bethlen önéletírásának sajtó alá rendezésével és kiadásával kísérelhetett meg ilyen szándékokat érvényesíteni, másrészt a Bethlenről szóló szövegek (neki dedikált könyvajánlások, a halotti versek és beszédek) közzétételével – a nagyasszony életében és halála után. Markos Andrástól is tudjuk, hogy nehezen megállapítható Bod Péter (és más lelkészek, írnokok stb.) hatása, illetve közbeavatkozásának mértéke Bethlen özvegyi (ön)reprezentációja kimunkálásában. Az erre építő kutatások eredményeit összefoglalva a tropológikus értelmezés 18. századi lehetőségeit mutatom meg Bod Péternél és más korabeli szerzőknél.

1. Bod Péter szerkesztői szerepe⁷⁸

Miként az udvari papoknak és más lelkészeknek, valamint az írnokoknak a levelek írásánál vagy a végrendeletek készítésénél – helyzetüknél, tekintélyüknél és műveltségüknél fogva – hatásuk volt a patrónáikra, úgy Bod (illetve más lelkészek, különösen Málnási László) is befolyásolhatta (közvetlenül és közvetetten) Bethlen Kata önéletírásának és imádságoskönyvének megfogalmazását. E hatás pontos mértéke nehezen kutatható. A szakirodalom eddigi megjegyzéseit követve elsősorban csupán a nagyasszony környezetében dolgozó lelkészekről fennmaradt nyomtatott és kéziratos szövegeket, továbbá a könyvtárában megtalálható munkákat vehetnénk figyelembe a Bethlen önéletírói és imádságszerzői szándékát befolyásoló hatások vizsgálata során. Azt, hogy Bodnak ténylegesen milyen szerepe volt az 1751-es imádságoskönyv és a (valószínűleg) 1760-ban kiadott önéletírás⁷⁹ nyomtatott szövegének kialakításában, alig tudjuk megmondani. Hiszen Bethlen Kata önéletírásának éppen csupán az a része autográf, amely nem jelent meg a Bod által gondozott szövegben, s nem olvasható ennek Bod kezétől származó, kiadásra előkészített kéziratában sem. Az önéletírás Bethlen kézírásában és Bodnál is megtalálható apró, fél mondatnyi szövegrésze alapján bizonyosat nem lehet állítani. (A nagyasszony és udvari papja kézírásában is fennmaradt 1746. áprilisi, hivatalos, végrendelet jellegű vallástétel egyrészt műfajánál fogva nem bizonyos, hogy megfelelő analógia, másrészt ennek szövegén valóban jól látszik, hogy milyen sokat alakított, egységesített az udvari pap: de kizárólag helyesírási szempontból, még a mondat szerkezetéhez sem nyúlva.)⁸⁰

⁷⁸ E fejezetben felhasználtam korábbi tanulmányom néhány részét: FAZAKAS, „tetszett az Úristennek”, i. m.

⁷⁹ KOHL Tamás szerint (*Bethlen Kata önéletírásának első kiadása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1960, 70.) az önéletírás a temetési prédikációval egybekötve jelent meg 1762-ben Kolozsvárt, Páldi István nyomdájában, MARKOS András (*Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 342–343, 346–347, 356–357) viszont azt bizonyítja, hogy Nagyszebenben, 1760-ban látott napvilágot Sárdi Sámuelnél. – Ennél részletesebb vizsgálat és bizonyítás az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának F11 jelzetű Markos-hagyatékban található jegyzetek között, elsősorban a 2.1, 3. dossziében.

⁸⁰ Kiadva lásd először MARKOS András, *Bethlen Kata vallástétele*, Református Szemle, 1964/5–6, 309–311;

Az e témában legtöbbet kutató Markos András azonban nagyon erős véleményt fogalmazott meg az önéletírás szerzőségével kapcsolatban. Bár egyértelmű filológiai bizonyíték nincs erre, szerinte Bethlen Kata eredeti szövegén *igen sokat javított és változtatott* Bod Péter. Nemcsak helyesírási szempontból, hanem Markos szerint ő is szerkesztette a fragmentumokban létező szöveget, és rendezte (például saját autobiográfiájához hasonlóan) paragrafusokba. Az önéletírás mint kötet egységessége is Bodnak köszönhető, ahogy Markos mondja: „[n]oha a Bod Péter másolatában ránk maradt [...] töredékben Bethlen Kata »ezen Életem folyásáról írt könyv«-ről beszél [ráadásul ezt is Bod kézírásában olvashatjuk, így ellenőrizhetetlen, hogy valójában ki írta e szavakat! – megj. tőlem], ez a »könyv« előtte csak vízió, nem tárgyi valóság: bizonyosra vehetjük, hogy a mű szabad, szerves folytonosság nélküli, meg-megszakadó, újrakezdődő, rendetlen ívek és levelek sorozata, nem pedig fűzött, vagy éppen bekötött füzet, vagy könyv volt.⁸¹ [...] Bod Péter [...] a bethlenkatali mű másolásakor már nem találja meg az eredeti kézirat [...] elkallódott, félbehagyott, esetleg soha meg sem írt részletét: töredéket látván maga előtt, csak töredéket másol [...]. Bethlen Kata önéletírásának első kiadása azért csonka, mert Bod Péter a másolásakor nem tudta helyreállítani a mű megszakadt (vagy soha nem is létezett) szerves folytatását”, bár még van egy nyomdai ívnyi kézírás, de a közbeeső részlet hiányzik, ezért a maradvékot sem adta ki Bod. „Az eredeti bethlenkatali kéziratok írásbeli fogyatékoságait ismerve, állíthatjuk, hogy az önéletírás a maga eredeti formájában, közbeeső »operációs« beavatkozás nélkül, soha nem jelenhetett volna meg.”⁸²

Markos véleménye nyomán akár az is feltételezhető, hogy Bod nem egyszerűen könyvvé alakítja Bethlen szöveghalmazát, fragmentumait, hanem hozzá is járul ahhoz, hogy Bethlen Kata alakját egy felidézett koherens „én” elbeszéléseként olvassuk.⁸³ Markos szerint azzal is segíti Bod a könyv-létmód megvalósulását, hogy bel-

majd: *Árva Bethlen Kata*, bev., jegyz. TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 29–32. – Az eredeti összehasonlítása Markos kéziratában: Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Markos András hagyatéka, F 11. 2, 1, 3. dossziében: Árva Bethlen Kata vallástétele (Árva Bethlen Kata és Bod Péter kéziratában, utóbbiból leírva, előbbivel betűről betűre összehasonlítva).

⁸¹ Bethlen Kata önéletírásáról mint számára sem egységes könyvről azért óvatosan érdemes beszélni, hiszen több helyen olvasunk éppen az egységességre vonatkozó megjegyzést a szövegében (például BETHLEN Kata *Önéletírása*, i. m., 872, 875–876, 879–880, 889). Bár kétségtelen, hogy nem bizonyítható e szöveghe-lyeken sem az ő szerzősége.

⁸² MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, i. m., 343–345.

⁸³ Ezzel az írásantropológiai szemponttal érdemes kiegészíteni és szembesíteni Nagy Márton Károlynak az *Önéletírás* (Markos András által részben rekonstruált, részben feltételezett) *keletkezéstörténetére* kevésbé reflektáló szövegolvasását. Lásd NAGY Márton Károly, *A lelki élet narratívája – Bethlen Kata Önéletírásáról = Epika. Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. DOBOZY Nóra et al., Bp., ELTE, 2010 (Arianna könyvek, 3), 67–80; Uő, *A példázattá lett élet (Szempontok Bethlen Kata Önéletírásának elemzéséhez)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2011, 689–705; Uő, *Életút-konstrukciók Bethlen Kata műveiben = Tudományra nevelve*, szerk. GYÖRGYINÉ KONCZ Judit, KOZMA Gábor, Szeged, Gerhardus Kiadó, 2011; Uő, *Bethlen Kata imádságai = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012, 155–166.

ső utalásrendszerrel látja el, kurzivál, címet ad a szövegnek, az elejére bibliai textusokat választ és verset ír: továbbra is minden reflexió és saját neve szerepeltetése nélkül.

2. Bod Péter munkái és a Bethlen Katának szóló dedikációk

A Bethlen Katához szóló dedikációkat is érdemes figyelembe venni az özvegyreprezentációk szempontjából. Ezek egyik legfontosabb példája Bod Péter olthévízi lelkészi éve alatt megírt, és 1746-ban, Kolozsvárott kiadott *Szent Irás' értelmére vezérlő Magyar Leksikon*⁸⁴ című munka dedikációja.⁸⁵

A könyv címlapja így határozza meg az ajánlás címzettjét: „A' Valóságos özvegyeknek hármaz tzimereikkel Istenben való erős Bizodalommal, Imádságban való Szent Búzgósággal, Sion' Leányit illető Tiszta Elettel, ékeskedő Úr-Aszszonynak, méltóságos grof bethleni Bethlen Kata aszszonynak [...]. Már XV. Esztendőtől fogva fedhetetlen tiszta Életet élő Igaz Özvegyének, Az Isten' Háza Kegyes Dajkájának, a' szükölködő Szegényeknek Édes Anyjoknak, 's. a' t.” A dedikáció szövegében Bod 18 lapon keresztül részletezi az asszonyok szerepét az Istenért való szolgálatban, s azon belül különösen alaposan, 12 lapon át foglalkozik azzal, hogy „az Isten' Házának egyik rendbéli meg-mozdúlhatatlan erős Oszlopi, a' gyámoltalan gyenge Özvegyek”.⁸⁶ A 17. századi példákban már ismert, fent, a 2. fejezetben idézett ószövetségi gyökerű azonosítás két helyen is megtörténik a dedikációban. Előbb ezt írja Bod, a Zsoltárok könyve egyik mondatát idézve és magyarázva: „Az Özvegyeknek örzöjök az Isten, ki az ő szentséges helyjében lakozik. (Sólt. LXVIII. 6.) Illyen örizetben tartatván azért az Özvegyek, vélek együtt az Eklésia-is, mellynek kebelében nyúgosznak.”⁸⁷ Néhány sorral később pedig így folytatja, a Jeremiás siralmi első mondatát citáló textusértelmezésében: „az Istennek Népe, nyomorúságos állapotjában, Özvegynek ábrázatjában adatik elő; (Siral. I. 1.) mert valamiképen az Özvegynek, Férje' Halálával, Nyelve a' szólásra, Keze az óltalomra meg-köttetett, úgy-hogy, ügye egyedül az Istenre maradott; úgy vagyon az Eklésia' dolga-is, mellyért az Isten perel.”⁸⁸

Ez a fajta megféleltetés nem a figurális (tipologikus) értelmezés körébe tartozik, hanem metaforikus. Ez utóbbiban ugyanis az azonosított elemek szimultánok, szemben az előbbivel, ahol a típust és annak beteljesedését, az antitípust az *idődimenzió elválasztja*, ahogyan az Bod könyvéből és az azt interpretáló Fabiny Tibor friss tanulmányából⁸⁹

⁸⁴ Kolozsvár, S. Pataki József, 1746. Ugyanebben az évben Streibig József is kiadta Győrben, Kolozsvárott pedig még 1757-ben jelent meg. (A Bod-bibliográfia ez utóbbi hely nélkül közli, s a megjelenés dátumát az előző évtizedre teszi, de a konkrét évben bizonytalan: „174?” *Bod Péter (1712–1769) bibliográfia*, összeáll. NYERGES Judit, Bp., OSZK – MTA ITI, 2002. Lásd <http://mek.oszk.hu/00000/00004/00004.htm>)

⁸⁵ Először erre Németh S. Katalin hívja fel a figyelmet: NÉMETH S., „Sok és nagy erőtlenségekkel”, *i. m.*, 235–236.

⁸⁶ BOD, *Szent Irás*, *b1v.

⁸⁷ Uo., *b2r.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ FABINY Tibor, *Bod Péter bibliai tipológiai és emblematikai Magyar Leksikonja (1746) = Egyház, tár-*

is kiderül.⁹⁰ Bod *Leksikonának* ugyanis nemcsak a dedikáció miatt van jelentősége az özvegyek és az egyház hasonlítása szempontjából, hanem a könyv tárgya miatt is. Ez a munka ugyanis, mint Bod is leírja „Az Isten-féle jó indulatú Olvasohoz” szóló „Előjáró beszéd”-ében, tulajdonképpen egy olyan trópustár, amely a „Hasonlatosság szerént való Szólások’ Formái”-t nagy számban magában foglaló Szentírás „Példázolás”-ait, „Ábrázolás”-ait, valamint „Példabeszéd”-eit veszi számba lexikonszerűen, szócikkekben. E hármat azoknak a „rendes Hasonlatosságok[nak tartja, amelyekben] mint valami fényes és tiszta Tükörökben, úgy mutatattak-ki a’ dolgok; és ugyan azok által, mint valami erős szegek által, (:Préd. XII. 13.) az Elmébe állhatatosan bé-szegeztetnek. [...] Ez által az a’ féle Szólások’ Formáit, mellyeket tulajdonképpen érteni nem lehet, jobban által láthassák, és a’ Természeti Dolgok’ borítékjok alatt minémü Lelki Dolgok légyenek, a Biblia olvasás közben könnyebben észre vehessék.”⁹¹

Az említett három „Hasonlatosság szerént való Szólások’ Formái” közül a második, az általam jelen tanulmányban vizsgált trópusok szempontjából fontos értelmezői műveletről, melyet „Ábrázolás” terminussal jelöl, ezt írja Bod: „Az Oskolákban szokták ezeket mondani Emblemaknak. Ábrázolásoknak hívjuk a Természeti dolgokat, a’ mellyeket midön szemlélnünk, és azoknak egy-máshoz való Relátziojokat, kötelességeket, hasznokat, ártalmokat, tselekedeteiket, éles Szemekkel meg-visgáljuk, azok minékünk előnkbe adják a’ Lelki dolgokat; mert azokon, mint valami Garáditsokon, gondolatinkkal fel-mégyünk a’ Mennyei dolgokra, hogy azokban az Istennek tsúdálatos munkáit, mint valami világos Tükörben, szemléljük. [...] az Ábrázolások nem annyira a’ külső dolgok’ Matériájokban, mint azoknak egy máshoz való kötelességekben,

sadalom és művelődés, i. m., 210–239. – Fabiny Tibor már korábban is foglalkozott a témával: a Bod Péter Társaság 2003. november 19-én rendezett ünnepi ülésén *Bibliai jelképek Bod Péter Magyar Leksikonjában 1746* című előadásában „hermeneutikai-tipológiai szempontból” mutatta be a lexikont, elemezve „a kötetben szereplő emblémákat, tüposzokat, jelképeket”, ahogy arról Bellágh Rózsa tudósít 2008-ban elhangzott, két évvel később közölt beszámolójában. BELLÁGH RÓZSA, *A Bod Péter társaság 20 éves története = Athenas. A Bod Péter Társaság blogja*, 2010. november 15. – http://bodpetertarsasag.blog.hu/2010/11/15/a_bod_peter_tarsasag_20_eves_tortenete) – Bod könyvéről lásd korábban: PRUZSINSZKY PÁL, *Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái*, Bp., Hornyánszky, 1913 (A Kálvin-Szövetség Kiadványai, 12), 70–75.

⁹⁰ Az idődimenzió kérdéséről, a typos (figura), illetve a metafora közötti különbségről e szempontból lásd Fabiny interpretációját és Bod-hivatkozásait, különösen: FABINY, *Bod Péter, i. m.*, 211, 219. – Fabiny a Bethlen Katának szóló dedikáció kapcsán mégis csupán a figurális (tipologikus) értelmezés lehetőségét hangsúlyozza: a „könyv ajánlása már önmagában is egy tipológiai remekmű”. *Uo.*, 215. – A dedikáció összefoglalása: *uo.*, 236–239.

⁹¹ *Uo.*, *c3v, *d3r. – Bod a forrásaira vonatkozóan ezt írja: „Hogy itt a’ természeti dolgoktól vett Lelki Ertelmeket magam Fejétől nem költöttem; hanem azokat vagy az Írásban szóló Szent Lélek nyilván ki-mutatván, én követtem. Vagy amaz Isten féle bölts Tanítóknak, kik egész életeket a’ Szent Írások’ vizsgálásokban töltötték-el, a’ minémüek Coccejus János, Gürtler Miklos, Honerth János, Vtringa Campegius, több hasonlókval, bölts Írásaikból, ’s rész szerént élő Nyelvel való Tanításból vettem: mellyeket Szent Írásbéli Helyekkel mindenüt meg-erősíttem.” BOD, *Szent Írás, i. m.*, *d3r. – A forrásokhoz, különösen Coccejushoz lásd FABINY, *Bod Péter, i. m.*, 213–214.

relációkban, hasznos vagy értelmetlen voltokban állanak, 's ott-is kell a' Hasonlatosságoknak Fundamentomát keresni."⁹²

Bod Péter tehát az idődimenzió szempontjából megkülönböztetett két értelmezésmódot, az „Ábrázolást” (a metaforikus Szentírás-értelmezés gyakorlatát) és a „Példázolás”-nak nevezett tipologikus olvasást állítja szembe. Ez utóbbiról így ír: „az Oskolai Tanításokban Görög Szóval mondanak Typusnak, [...] mellyek az Isten' Népe között Isten' Parantsolatjából estenek régenten; de jövendő és Lelki dolgokra mutatának”. (Terminológiája „Példázat”-okról, azaz „Typus”-okról és „Példázoltatott dolgok”-ról, azaz „Antitypos”-okról beszél.)⁹³ A tipologikus és metaforikus értelmezést a tudnivalók és példák felsorolása után így ütközteti: „Ezekből észre lehet venni, mit különböztetnek a' Példázatoktól az Ábrázolások. Mert a' Példázatok tsak addig voltak Példázatok, míg a' Példázott dolgok meg-lettek, nem tovább. P. O. Dán. VIII. 20, 21.⁹⁴ Mert a' Kos nem példázolja a' Médiai és Persiai Birodalmat; sem a' Ketske-Bak, a' négy részre hasadt amazt el-rontó Görög Birodalmat, mert már azok el-töröltettek. Így az Áldozatok tsak addig mutatnak a' Kristusra, míg a' Kristus-is meg-áldoztatott, nem tovább [...] De az Ábrázolások (:Emblémák:) meg-maradnak mind addig, míg Ember lészen a' Földön, úgy-hogy azon egy Természeti-dolog, azon egy túljajdonságára nézve, mindenkor azon egy dolgot ábrázol.”⁹⁵

A lexikon terminológiája kontrollálható Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárának Bod által sajtó alá rendezett 1767-es kiadása alapján. Ám ez a munka – a céljaiból következő szinonimahasználat miatt – korántsem annyira pontos, mint a bibliai lexikon, az 1746-os kötetben tisztázott szakkifejezések a szótárban némileg még keverednek is. A szótárban ugyanis az szerepel, hogy a *figura* = *kép, ábrázat*; a *figuratio* = *ki-ábrázolás, formálás*. (Az „oskolákban” ennek megfelelően *emblemata* pedig = *rakott, tzi-frás, ékesített mű.*) A *typus* = *kép, ábrázat, példázat*; az *antitypum* pedig *ábrázolásnak meg-felelő valóság*.⁹⁶

A Bethlen Katának szóló ajánlás szövegének és Bod más munkáiban található özvegyreprezentációknak, valamint a jelen dolgozatban tárgyalt szöveghagyománynak a trópusait tehát a következőképpen értelmezi Bod a bibliai lexikonában:

„ÖZVEGY. Olyan Aszszony, a' ki Férjétől el-maradott. A' Sidók a' magok nyelveken hívták Almanának, melly szó térszen ollyat, a' kinek nyelve a' szólásra meg-köttetett, úgy

⁹² BOD, *Szent Írás, i. m.*, *d1r.

⁹³ Uo., *c3v–*c4r, *d2r.

⁹⁴ „Az a kétszarvú kos, amelyet láttál, a médek és a perzsák királya. A szőrös bak a görögök királya; a két szeme között levő nagy szarv az első király.”

⁹⁵ BOD, *Szent Írás, i. m.*, *d2r. – A tipologikus (figurális) olvasásról lásd FABINY, *Bod Péter, i. m.*, 215–217; a metaforikus „ábrázolásokról” (emlékmákról) lásd uo., 217–220; a kettő összevetése az idődimenzió szempontjából: uo., 211, 219.

⁹⁶ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, BOD Péter, *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, Szeben, Sárdi, 1767; hasonmás kiadása: kiad. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1995. A latin–magyar szótár vonatkozó lapszámai: 47, 212, 250, 573 stb., a magyar–latiné: 1, 99, 167, 175, 285 stb.

hogy szájával sem tudja magát óltalmazni, hogy a' maga baját ki-panaszolhatná; hanem csak szívbeli titkos fohászkodásaival terjeszti Isten' eleibe a' maga ügyét. *Abrázol* olyan Társaságot, Gyülekezetet, a' melly minden Emberi segítségtől meg-fosztatott. Esa. XLVII. 8, 9. Jel. XVIII. 7. Nem vagyok Özvegy, az az gyámoltalan. 'Sólt. LXVIII. 6. Péld. XV. 25.⁹⁷

E szócikkben ugyan közvetlenül nem, csak áttételesen jelenik meg az özvegy kifejezés „egyház” jelentése, ám – ahogyan azt fent, az allegorikus *Religio*-ábrázolások összefüggésében jeleztem – a nőkre vonatkozó, illetve más, a fentebbiekben vizsgált kifejezések kapcsán Bod lexikonja is továbbviszi az egyházra vonatkozatható jelentés értelmezési hagyományát: „ASZSZONY. Az Aszszony *ábrázolja* I. az Eklésiát, mellynek csak egy Férje vagyon a' Kristus, a' ki azt magához vette, óltalmazza, ékesgeti. [...] V. Nagy Várost mint Jéru'sálem, mellyet Jérémiás *Özvegy-Aszszonynak* nevez. *Sir.* I. 1.⁹⁸ „LE-ÁNY. Szüz. *Ábrázolja* I. A' Kristusnak szolgait, kik tiszta Lélekkal ö hozzá ragaszkodnak. [...] III. Az Országok-is mondatnak Leányoknak: az Izrael' Országá, *Izrael' Szüzének, Sión' Leányának.* Amós. V. 2. *Sir.* I. 6.⁹⁹

Bod a bibliai „ábrázolás” interpretációja során, mint az előljárószóban jelezte, hagyományosan többféleképpen értelmezi a jelen tanulmányban vizsgált metaforákat. Az alábbiakban az egyházra vonatkozó magyarázatait idézem, amelyeket majdnem minden szócikknél első helyen emel ki, szintén következetesen az *ábrázolás* terminussal reflektálva interpretációs gyakorlatára:

„GALAMB. A' Galamb szelid, tiszta, társához hűséges, tsalárdságot nem tudó állat; mellyet meg-is áldoztak régen az Istennek. *Ábrázolja* [...] II. Az Eklésiát, minthogy tsalárdságot nem tudó állat.”¹⁰⁰

„GERLITZE. A' Gerlitze a' púsztákön és erdőkön járó, de tiszta és szelid madár; mellyet az Isten' óltarán-ismeg-áldozhattak régen. *3Mós.* XII. 8. *Luk.* 11. 24. *Ki-ábrázolja* ez a' madár I. Az Eklésiát, a' melly ki vagyon téve a ragadozó állatoknak. 'Sólt. LXXIV. 19. *Ne adjad a' Fene-vadnak a' te Gerlitzédnek lelkét, az az, a' hitetlenek Gyülekezetének a' te Eklésiádat.*”¹⁰¹

„HAJÓ. A' Hajó olyan eszköz, a' mellyen az Emberek, mind magok, 's mind árújuk egy Országból más Országba hordoztatnak. *Ábrázolja* I. Az Eklésiát, mert mint a' Tengeren másut meg-maradni nem lehet, hanem az Hajóban; úgy ez Világon másut az Idvesség' rév partjára nem lehet menni; hanem az Eklésiában.”¹⁰²

„LILIOM. A' Liliom kedves jó illatú szép Virág. Ez jegyzi I. Közönségesen az Eklésiát. Enek. II. 2. *Mint Liliom a' tövissek között, az-az, mennyivel kedvesebb a' Liliom a' tövi-*

⁹⁷ BOD, *Szent Írás, i. m.*, 112. (Itt és az alábbi hat hivatkozásban kiemelés tőlem.)

⁹⁸ *Uo.*, 12–13.

⁹⁹ *Uo.*, 86.

¹⁰⁰ *Uo.*, 38.

¹⁰¹ *Uo.*, 40.

¹⁰² *Uo.*, 48.

seknél, annyival az Eklésia, az hitetlenek Társaságánál, és mint a' Liliom sértegettetik a' tövisektől, úgy az én Eklésiám-is az hitetlenektől.¹⁰³

Ha a lexikon idézett szócikkei felől értelmezzük a Bethlen Katához kötődő, részben vagy egészében Bod Péter által megformált özvegyreprezentációkat (az imádságkönyv és az önéletírás sajtó alá rendezését; a halotti prédikációk, nyomtatott versek, illetve emlékköbe vésett feliratok megírását és kiadását, terjesztését; a patrónájának ajánlott könyvek jellegét és a dedikációk szövegét), akkor a következőt feltételezhetjük. A Bethlen Katához kötődő Bod-munkák is valószínűleg részét képezték és beleillettek a tudós lelkész egyháztörténeti és teológiai irányultságú, de aktualizáló módon egyházpolitikai célú, szerzőként, fordítóként és kiadóként átgondolt programjába. Abba a tudatos építkezésként értelmezhető, kéziratossá és nyomtatott munkákból álló folyamatba, amelynek feltételezhető kiindulópontja a fiatal Bod legkorábbi munkája volt: Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*ének fordítása, *Kösziklán épült ház ostroma* címmel.¹⁰⁴ 1738-ban készült el, részben átdolgozva, más forrásokat is felhasználva és újabb adatokkal kiegészítve. Bod már ezt az első munkáját Bethlen Katának ajánlotta, akinek ekkor már az alumna volt.

¹⁰³ *Uo.*, 88–89.

¹⁰⁴ Friedrich Adolf LAMPE – DEBRECENI EMBER Pál egyháztörténeti áttekintésének kézírata alapján készült – *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* című, 1728-ban, Utrechtben megjelent munkája felhasználásával (és nem Kocsi Csergő kézíratai alapján) fordított Bod. Lampe könyvének ötödik fejezetébe illesztve olvasható Kocsi Csergő szövegének első kilenc fejezete. (Kocsi Csergő latin szövegének kéziratban maradt 10–12. fejezetét BALOGH Elemér közölte a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* I. kötetében (szerk. STROMP László, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1902, 76–184.) Bod is csak az első kilenc részt fordította le (és részben dolgozta át) a tizenkettőből, viszont a *Toldalék*-ban kiegészítette az eredeti szöveget néhány hazai protestáns mártírtörténettel. – A fordítás munkájáról és forrásairól lásd BRETZ Annamária, *Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint Narratio breviséből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2004/3, 340–347. – Korábban Bod átdolgozását elemezte és az eredetivel összevetette (népszerűsítő, de alapos kutatásokra épülő könyvében): PRUZSINSZKY, *Bod Péter, i. m.*, 16–29. – Bod fordítása csak 1866-ban jelent meg nyomtatásban: *Kösziklán épült ház ostroma*, KOCSI CSERGŐ Bálint latin munkája után ford. FELSŐ-CSERNÁTONI BOD Péter, bev., jegyz. SZILÁGYI Sándor, Lipcse, Köhler, 1866. Bod autográf kéziratát már a kiadó, Szilágyi Sándor sem ismerte. Valószínűsítette, hogy az enyedi könyvtár állományával, Bethlen Kata könyveivel együtt 1849-ben elégett. Így a rendelkezésre álló négy korabeli másolat, valamint a latin eredeti alapján készítette el az 1866-os edíciót. Ezeket, valamint egy ötödik, Debrecenben őrzött másolatot is figyelembe véve adta ki Makkai László 1976-ban, de ő kihagyta Bod módosításait, ahogy azt jelezte is a bevezetőben. Lásd *Galeria Omnium Sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk. MAKKAI László (FABINY Tibor és LADÁNYI Sándor közreműködésével), Bp., Helikon, 1976, 25. (KOCSI CSERGŐ Bálint *Kösziklán épült ház ostroma* című szöveg kiadása a 29–109. lapokon.) – A 12 rész teljes fordítása, Bod Péter munkájának változatlan közreadásával: KOCSI CSERGŐ Bálint, *Kösziklán épült ház ostroma*, ford. BOD Péter, MIKLÓS Dezső, SZIMONIDESZ Lajos, s. a. r. MIKLÓS Dezső, [Leányfalú], [s. n.], 1995. – Kocsi Csergő szövege Lampe könyvének magyar fordításában: DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r. DIENES Dénes et al., Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 545–661. A kiadásról: 663–665.

A frissen végzett tógátus az 1746-os lexikon dedikációjában olvasottakhoz hasonlóan már e korai szövegében is „Isten háza kegyes dajkája”-ként¹⁰⁵ nevezte meg patrónáját. A *Narratio*-fordítás 1738. szeptember 23-án keltezett dedikációjában (valamint az impresszumban¹⁰⁶) Bod utalt arra az írásantropológiai szempontból jelentős helyzetre, amelyben nekifogott a *persecutio decennalis* e forrásának fordításához. Parallelizmusként értelmezte saját korát és a gályarabüldözést: „Mely szomorú historiának [mármint a gályarabok elhurcolásának] kezdete igen megegyez, ha ki rá figyelmez, ez jelen való esztendőben [1738] történt kedvetlen dolgokkal; mert akkor is a törökkel hadakoztak, és a rebellióknak neve alatt fogták el az urakat és papokat. Ez historiát, nem tudván légyen-e valahol magyarul vagy nem? szomorú napokban magyarra fordítottam, néhol adván hozzá másunnan is világosításnak okáért, és hogy a benne levő dolgok inkább szem eleibe akadjanak, laistromba szedtem: e mellé ragasztottam némely városoknak azután való üldöztetéseket, lévén egyszínű materia.”

Azért ajánlotta és küldte el Bethlen Katának a kéziratot, mert tudta, hogy „nem csak az Ur törvényének idvességos olvasásában vagyon Nagyságodnak éjjeli és nap-pali gyönyörösége, [...] hanem e mellett az Isten házának különböző állapotját is annak historiáiból terhes gondjai között szereti szemlélni; úgy reménylem, hogy ez Isten Anyaszentegyházának a pokol kapui által való ostromoltatásának és a Krisztus kísértetett szenvedő szolgálóinak historiája is unalmas nem leszen.” Ajánlását azzal az óhajjal zárta, hogy „Isten e veszedelemnek napjain rejtse el Nagyságodat az ő sátorának titkos helyein, hogy az Urnak ezért örömmel áldozatját áldozhasson és dicséretet mondhasson.”¹⁰⁷

Tudott dolog, hogy a munka megkezdésének kiváltó oka a 17. század végi protestánsüldözések visszatérésének félelmét okozó esemény volt: Szigeti Gyula református püspök és hitsorsosai 1738-as váratlan és teljesen indokolatlan, nagy port kavart bebörtönzése.¹⁰⁸ Bár a foglyokat a következő évben szabadon engedték, a *Kősziklán épült ház ostromának* fordítása kéziratban maradt.¹⁰⁹ Bod később, egy nyomtatásban megjelent könyvében is foglalkozott Szigetiék üldöztetésével. Az 1738-as munkában közölt rövid püspöklistánból nőtt ki ugyanis a 2. századi mártír püspökről elnevezett *Smirnai Szent Polikárpus* című, 1766-ban, tehát már Bethlen Kata halála után megjelent könyve, amelynek toldalékjában a „Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi

¹⁰⁵ *Kősziklán épült ház ostroma* (SZILÁGYI Sándor kiadása), i. m., 9. – A Bethlen Katának szóló ajánlás szövegét nem tartalmazza sem a Makkai által sajtó alá rendezett kiadás, sem az ebből készült edíció: *Magyar Emlékirók*, i. m. (A szöveg kiadása: 215–321.)

¹⁰⁶ „[...] magyarra fordított MDCCXXXVIII siralmas esztendőben”. *Kősziklán épült ház ostroma* (SZILÁGYI Sándor kiadása), i. m., 7.

¹⁰⁷ *Kősziklán épült ház ostroma* (SZILÁGYI Sándor kiadása), i. m., 10.

¹⁰⁸ A két esemény közti kapcsolat Bod általi reflexiójáról lásd BRETZ, *Bod Péter*, i. m., 340–342.

¹⁰⁹ *Uo.*, 341.

réformátus püspököknek historiájok”-at közölte részletesebben.¹¹⁰ Ez a könyv is azok közé a református munkák közé tartozott, amelyeket 1768 novemberében az erdélyi főkormányiszéki leirat – azzal a váddal, hogy a katolikus egyházat és az uralkodóházat támadják – indexre tett: a *Polikárpus* esetében a polemikus részek mellett talán a püspöksorsok mártíriumként való megjelenítése miatt is.¹¹¹ A püspökéletrajzokon túl még egy Bod-könyv is a betiltott könyvek listájára került: a *Magyar Athenas*.¹¹² Csak első látásra meglepő módon, ugyanis a református egyház üldöztetésének történeti szempontú, de közvetetten vagy közvetlenül mindig aktualizáló bemutatása nemcsak a *Polikárpusban* és Bod Péter többi egyháztörténeti áttekintésében kapott fontos szerepet, az első ilyen tárgyú könyvtől kezdve,¹¹³ hanem az *Athenasban* is. Azért kapcsolhatta a cenzúra Bod és mások egyháztörténeti munkáihoz az irodalomtörténeti lexikont, mert a szerző ebben is kiemelten és aktualizáló módon jelenítette meg a protestáns személyiségeket. A cenzúra feltételezhető értelmezése szerint: a 18. század közepi politikai és egyházi hatalommal szemben.¹¹⁴

3. Bod Péter írásai Bethlen Katáról¹¹⁵

Ebben a történeti, egyházpolitikai koncepcióban is értelmezhető, ahogyan Bod Péter az özvegyreprezentáció hagyományában megemlékezett Bethlen Katáról az 1766-ban kiadott *Magyar Athenasban*: „[Ö]zvegységre maradt 1732-dik észt., amelyben töltött el szép hírrel-névvvel s mindenek előtt való kedvességgel XXVII. Esztendőket. Udvara olyan volt, mint egy jól rendelt klastrom. Élete mások előtt példa és világos tükör. [...] Töltvén özvegyi idejét sz. elmékedésekben, írt is le afféléket. Leírta a maga bajoskodásait s kísérteteit, formált maga állapotjához alkalmaztatott könyörgéseket, melyeket ki is nyomtattatott [...]”¹¹⁶

Bodnak az önéletírás megszerkesztésében betöltött szerepét vizsgáló szempontot erősítheti, hogy az e szövegben Bethlen Katáról kirajzolódó, hagyományos tropológiai

¹¹⁰ BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus [...] erdélyi református püspököknek historiájok*, Nagyenyed, [Kis György], 1766, 175, 180–181.

¹¹¹ A Bod-kötet kiadási céljának és – ökeresztény vértanúkra történő utalásokat is tartalmazó – református püspökéletrajzainak mártírológiai szempontú értelmezése további kutatásokat igényel. A könyvről legújabbban, az üldöztetésekre is utalva, bár nem mártírológiai kontextusban tárgyalva a munkát: BELLÁGH Rózsa, *Bod Péter püspökei a Smirnai Szent Polikárpus című egyháztörténeti műben*, *Református Szemle*, 2012/6, 599–609.

¹¹² Bod könyvei betiltásáról: RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784*, bev. tan., jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1970, 274–275, 404. – Az 1760-as évek cenzúrájáról: KOVÁCS KISS Gyöngy, *A Habsburg-uralom, i. m.*, 200–201.

¹¹³ BOD Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásának rövid historiája. Melly az isten magyar népének hasznára egyben szedegettetett, és a dolgok nagyobb megvilágosittatásáért, a világ négy fő mappáival ki adatott*, Bázél, [s. n.], 1760.

¹¹⁴ A Tóth Zsomborral folytatott beszélgetések meggyőztek arról, hogy Bodnak ezt a munkáját is érdemes mártírológiai kontextusban vizsgálni.

¹¹⁵ E fejezetben felhasználtam korábbi tanulmányom néhány részét: FAZAKAS, „*tetszett az Úristennek*”, *i. m.*

¹¹⁶ BOD Péter, *Magyar Athenas*, vál., s. a. r., jegyz., utószó, TORDA István, Bp., Magvető, 1982, 284.

mintákat felhasználó özvegyreprezentációhoz hasonló szövegeket írt a lelkész ekkoriban, a Bethlen-önéletrész sajtó alá rendezésének és megjelentetésének időszakában. A nagyasszony autobiográfiájával egy időben írta és adta ki ugyanis Bod a róla elmondott halotti prédikációját és versét, illetve a fogarasi templom tornyára beépített emlékkőre írt költeményeit.¹¹⁷

Már a kiadvány címe is felhívja a figyelmet az elemzett tradícióra, maga a halotti oráció pedig tételesen számba veszi a Krisztus, vagyis a „*Bárány Jegyesse[ként]*” jellemzett és követendő példának megtett nagyasszony özvegyi erényeit a Jelenések 19, 8 textusa alapján¹¹⁸ írott prédikációban.¹¹⁹ Bethlen Katát előbb mint „XXVII esztendő alatt Istenfélő özvegy[e]t, a’ tiszta életnek, Isteni félelemnek, Istenben-való bizodalomnak, atyafiúi szeretetnek és a’ keresztyén emberben fel-találtatható minden drága virtusoknak világos Tükörét” jellemzi.¹²⁰ Klasszikus példák felidézését követően¹²¹ vonatkoztatja Bethlen Katára az erényes özvegyasszonyokhoz kötődő, topikusan hagyományozódó tulajdonságokat: „Töltötte özvegyységben idejét, Könyörgésben, Éneklésben, a’ mellyet igen szeretett, a’ Sz. Irás olvasásban; úgylágy ö benne találtattak azok a’ mellyeket ir Hieronimus Paullarol. [...] Tudta a’ Sz. Irásokat. [...] A jó tudományú tudós embereknek Könyveiket olvasta. És a’ mit jóvallott ugyan Hieronimus Leta özvegy Úr aszszonyak: [...] Ugy teljék a’ nap, úgy találjon az ejtszaka, hogy a’ Könyörgest az olvasás, az olvasást kövesse a’ könyörgés. [...] Egy jó[l] rendelt klastromnak mondhattad volna ezekre nézve az ő Udvarát. Itt bé-is tölt az Apostol szava I Tim. V. 5. A’ melly aszszonyi állat valóban özvegy és egyedül vagyon, bízik az Istenben és foglalatos a’ könyörgésekben, és imádságokban éjjel és nappal.” Majd azt is részletezi, hogy mindig segítette atyjafiait, a szegényeket, az iskolákat és a templomokat.¹²² A prédikáció – visszautalva a textusra – azzal fejeződik be, hogy „a’ Kristus társaságába[n] [...] vagy immár tiszta fejeér Bíborodba, lakadalmi Ruhádba fel-öltözve, [...] követed a’ Bá[r]ányt valahová menénd”¹²³

¹¹⁷ Lásd BOD Péter, *Tiszta, fényes drága bíbor, mellyet amaz áldott emlékezetű m. izraelbeli nagy anya néh. gróf Bethleni Bethlen Kata asszony ő nagysága virágzó idejében a m. gróf Haller László urnak, azután a mélt. r. sz. b. gróf urnak Széki Teleki József urnak szerelmes házas társa [...] midőn teste földbe takarítatnék [...] tanuságot tett [...]*, Kolozsvár, Páldi, 1762. – A versek modern kiadása: *Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése, 1700–1759*, II, kiad. BENCZÚR Gyuláné, bev. SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos, Bp., Grill, 1922, 537–552 (Bod a halotti versbe beleszerkesztette a két fogarasi emlékkereset is: 551–552). Az emlékkereset külön is kiadva: *Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei (1700–1759)*, közli: SZÁDECZKY Lajos, Bp., Athenaeum, 1895, 20–25. – A második verset hordozó emléktábla fotóját lásd a TONK Sándor 1998-as kiadásának (*Árva Bethlen Kata, i. m.*) 112. lapja utáni képmellékleten. – Vö. MARKOS, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata, i. m.*, 341–342. – Lásd még fent, jelen tanulmány 79. jegyzetének hivatkozásait.

¹¹⁸ „Adatott néki hogy fel-öltözzék tiszta és fényes bíborba; mert a’ bíbor a’ Senteknek meg-igazulások.” BOD, *Tiszta, fényes, i. m.*, A2r.

¹¹⁹ *Uo.*, B8r, B7r.

¹²⁰ *Uo.*, B7v.

¹²¹ *Uo.*, B7v–B8r.

¹²² *Uo.*, B8v–C1r.

¹²³ *Uo.*, C1v–C2r.

A prédikációhoz hasonlóan veszi sorra az özvegyi erényeket az e szöveget követő, felező tizenkettesekben írott verszetet. (Ez még inkább részletezve sorolja fel, hogy Bethlen gyakran beszélget tudós emberekkel, a papot, a kántort, a kollégiumi diákokat támogatja, gyógyít, segíti a szegényeket, templomokat épít és javít, az úrasztalokra abroszt és poharat adományoz. Istentiszteletekre jár, sokat imádkozik, melyet követően előbb Bibliát, aztán ennek magyarázatát, majd mást olvas. Nagy könyvtára van, s ő is segít kiadni könyveket.¹²⁴) A versben azonban már az özvegyi gyámoltalanság reprezentációs elemei is helyet kapnak, ráadásul az asszony életének fordulatát éppen ahhoz a pillanathoz köti, amelyhez Bethlen Kata (vagy maga Bod Péter?) az önéletírásban.¹²⁵ Bod ugyancsak azt írja, hogy amint meghalt az édesapa, Bethlen Sámuel: „Mosollygó kis Kati fordul itt sírásra, / Játékos vígsága, szörnyű Jajgatása, / Sír Atyja halálán, nem bízza azt másra, / Nem lát utat jusson vigasztaltatásra. // Édes Anyját látja gyászszal béborulni, / Szívének fájdalma azzal kezd ujúlni, / Könyve-is szeméből sűrűen ki hulni. / Mikor lesz siralom hogy kezdjem el-múlni? // Gonoszok a' napok, háborúság vagyon; / Prédálok, lézengők uralkodnak nagyon, / Emésztkik ha hól van valamitske Vagyon, / Árvának, Özvegynék nints ki jót szót adjon.”¹²⁶

Nemcsak az árvaságban leélt élet kezdetére vonatkozó verssoroknak, hanem a halotti prédikáció textusának és erre épülő vezérgondolatának hasonló változata is olvasható Bethlen Kata önéletírásában, annak egyik imádságában: „elbágyadott lelkem! [...] az Úr [...] nem mindörökké ostoroz tégedet [...] Hogy is ne könyörülne terajtd, holott látja az Ő szent fiának vérével keresett bíbor köntösét, melybe öltöztetél. [...] öltözetedet is sem tűz, sem moly meg nem emészti; mert azt a te Megváltód szerzette, mely

¹²⁴ Uo., C6v–C7v. A vers kiadva: Széki gróf Teleki József özvegye, i. m., 537–552. Hasonló témákat említenek Bod Péternek a fogarasi templom tornyára beépített emlékkőre írt, fent, a 117. jegyzetben már hivatkozott 1760-as versei is. Gróf Bethlen Kata élete, i. m., 20–25. Vö. MARKOS, Bod Péter és Árva Bethlen Kata, i. m., 341–342.

¹²⁵ 1708-ban „Isten [...] édesatyánkat, gróf Bethlen Sámuelét kiszólitotta ez árnyékvilágból [...]. Ekképpen tetszett az Úristennek még kisded koromban a gyámoltalan árvák seregébe béinni és egyszersmind mintegy előre jelülni, hogy életemnek jobb részét árvaságban kellene eltöltenem.” BETHLEN Kata Önéletírása, i. m., 699. A szöveg ráadásul a korszak jellemzésével folytatódik: „Az akkor már egynehány esztendőktől fogva Rákóczi Ferenctől indított és fennforgó háborúság igen nehézzé tévén az özvegyeknek és árváknak sorsát”. Uo. – Az Önéletírásban jelzett gyermekkori életfordulat hasonlóan szerepel az 1751-es kiadású Védelmező erős Pais bevezető soraiban, a számozatlan 5. lapon, s erre Tonk Sándor is felhívja a figyelmet: „Igen kisded koromban maradtam atya nélkül való árvaságra. Azután igen ifjú időben tétettem bé a két kőszikla között fáradozó és elmerüléssel ijesztő két örvény között gyötrődő hajóban az hajózásra.» Ezzel kezdődik Bethlen Kata sokak által és sokszor megírt tragédiája.” Árva Bethlen Kata írásai és kora = Árva Bethlen Kata (TONK Sándor kiadása), i. m., 197.

¹²⁶ BOD, Tiszta, fényes, i. m., C3v. Lejjebb így folytatja: „Özvegység kenyere keserü kedvetlen, / Özvegység ruhája fekete színetlen, / Özvegyi állapot terhes és kelletlen, / Méltatlan bajt szenved soktól kimiletlen. // Keserü e' kenyer mászszor-is kostólta, / Kedvetlen e' ruha mászszor is hordozta, / Mikor történt vala Haller Urnak hólta, / Özvegység mi légyen, tudja azt azólta. // Az özvegy aszszonynak sok búja érkezik, / Két három rosz ember egybe szövetkezik, / Sok mesterség által jóvával töltözik, / Sebét ha panaszol méreggel kötözik.” Uo., C5v–C6r.

is *fejér bíbor, a Krisztus vérében megszentelteteknek* [sic!] megigazulások.”¹²⁷ A *Bethlen Kata rendelése eltemettetéséről* egyik részlete is hasonlóan fogalmaz: „remelvén azt is, hogy Isten Ő Felsége itt, hévízi házamnál hozza el azt a kedves órát, amelyben én is *felöltöttem amaz fejér bíbor köntösben* és az én *mennyei vőlegényemhez*, az én Megváltómhoz bevitetem [...]”¹²⁸

4. Temetési beszédek Bethlen Kata környezetében

Bod Péter nehezen konkretizálható, mintaadó befolyásán túl Bethlen Kata önéletírása és imádságai számára példaként szolgálhattak a családtagjai, rokonai, illetve társadalmi rétege szélesebb körének temetéseinek a lelkészek által elmondott halotti beszédek özvegyreprezentációi. Az elhunyt férjek parentálásakor elhangzott funerációs prédikációk az özvegyhez fordulva, az özvegyek sírja felett elhangzottak pedig az özvegyről szólva beszéltek a megfelelő özvegyi magatartásról, leginkább a vigasztalást állítva a beszéd középpontjába. E szövegeknek a szó, a kéziratosság és a nyomtatás medialitásában is az volt a céljuk, hogy mind az özvegy és a gyászolók (többek között özvegy tagjai) hallják, mind egy szélesebb (olvasó)közönség számára is mintát jelenthessenek. Az ilyen prédikációk nagy részének ajánlását magának az özvegynek, illetve például az elhunyt özvegy ugyancsak egyedül maradt nőrokonának címezték a prédikátorok. A kötetek paratextusai a főszövegben leírtak követésére biztatták az olvasókat. Vagyis a praelimináriák úgy befolyásolhatták e szövegek használatát, olvasását, hogy a prédikációkat valóban mintaként lehessen érteni, ahogy például Bod Péternek éppen a Bethlen Kata temetésére írott beszédét: „Példát teszek elötökbe, a’ melly titeket vonnyon a’ követésre”¹²⁹

Jelen tanulmány szempontjából az tűnik fontosnak, hogy az özvegyek és a szenvedő anyaszentegyház azonosításának lehetősége több halotti beszédben is megmutatkozik, legalábbis áttételes módon. Például Bethlen Kata második férje, Teleki József temetésekor Kovács Mihály által elmondott halotti prédikáció „alkalmaztatás”-a végén, a „Méltóságos Gróf Széki Teleki Nagy Uri Familia”-t megszólító részben, előbb a főúri halottakat az oszlopok kidőlésével azonosító toposz jelenik meg. Az ezt követő befejezésben pedig az özvegyeket, árvákat és másokat *általánosságban* megszólító aposztrophé intése olvasható. Ez a „Hazának tölünk el-vétetett nagy Reménsége” miatti kesergésre buzdít: „Külső és belső Rend, Özvegyek, Árvák, Szükölködök, kiváltképpen ti Prófétáknak Fijai, emeljétek fel a’ ti szavakat, siralmas kiáltással zengjete ez Hazánknak tölünk el-vétetett nagy Reménségén, ez hiv Pártfogónak, gazdag Táplálónak, nagy Patronusnak közzülünk való el-költözésén.”¹³⁰

¹²⁷ BETHLEN Kata *Önéletírása*, i. m., 873.

¹²⁸ *Bethlen Kata rendelése eltemettetéséről* = *Árva Bethlen Kata*, (TONK Sándor kiadása), i. m., 197. (Kiemelés tőlem.)

¹²⁹ BOD, *Tiszta, fényes*, i. m., B7r. – Bethlen Kata Nagy Márton Károly által vizsgált „példázattá lett élet”-ét ebben az összefüggésben, tehát nem egyszerűen a Bethlen Kata saját elképzelése, hanem a *Bod Péter általi példázattá* tételben látom relevánsnak újragondolni. Lásd NAGY M. K., *A példázattá*, i. m.

¹³⁰ KOVÁCS Mihály, *Hathatos fegyver az isten ostromlo seregei ellen; avagy Buzgó könyörgés, [...] mellyel [...]*

Az előző levélen viszont már ott található a Bethlen Katát mint szomorú és gyámoltalan özvegyet megjelenítő hagyományos metaforahasználat, a Teleki családnak és a siratók tágabb közösségének megszólításához hasonló fogalomkészlettel. Elképzelhető, hogy a két szövegrészt össze tudták kapcsolni a metafora értelmezési hagyományát ismerő 18. századi prédikációhallgatók: „Keserüések miatt olvadozó kegyes Lélek, Méltóságos Uri Asszony, Bethleni Bethlen Kata Asszony, szemeid elől el-vétetett Uradon siránkozó Mária, Kedves Férjedtől ’s szép Gyermekeidtől kevés idő alatt meg fosztatott nem Naomi, hanem súlyos bánatokkal bé-teltyesedett keseredett szivü Mára, [...] Nem te reád illik-e ama’ keserves panasz: Az én szívem minekutánna meg verettetett, meg-száradott mint a’ fü, annyira, hogy ételéről-is el-felejtkeztem. ’Sólt. 102: 5. Hányszor jutottál immár gyászos Özvegységre? hányszor öntözgetted könnyhullatásokkal szemeid elől el-vétetett kisdedeidnek meg-hidegedett tetemeit? Hol vagyon a’ te *Oszlopod, gyámolod, reménséged, gyönyörüséged, gyötrelmeid között vigasztaló Életednek kedves Párja?*”¹³¹

Nemcsak a Bethlen Kata özvegyi időszakában íródott, környezetében megjelent szövegekből lehet példát hozni a kiszolgáltatót árvák és a közösség (itt is inkább anyaszentegyház, mint nemzet) szenvedéseinek azonosítását irányító közvetett intencióra, hanem valamivel korábról is. Nádudvari Péter, szászvárosi református prédikátor 1716. április 16-án búcsúztatta Barcsai Ábrahámot. A beszéd öt évvel később meg is jelent. Amikor a prédikáció *Alkalmaztatás* című részében arról beszél a lelkész, hogy az elhunytat kik sirathatják méltán (hiszen halálával elveszítették „óltalm[ukat] ’s köfal[ukat]”, „tápláló édes Attyok[at]”, „nagy oszlop[ukat]”),¹³² az alábbiakban felsoroltakat szólítja meg sorrendben.

- 1.) „Egész Erdély Országá”,
- 2.) „Egész Reformata Religio”,
- 3.) „Tekintetes Nemes Hunyad Vármegye”,
- 4.) „Méltóságos egész Bartsai Familia”,
- 5.) „édes gyermekei, Leányi”,
- 6.) „Isten próba tüzében meg-frisseltetett szomorú Özvegy, Méltóságos Teleki Kristina Asszony; a’ ki igazán kegyességben, szelídségben, alázatosságban hozzád hasonló társad vala. El-felejtette vala Isten veled első szomorú és hosszúsas özvegységnek terhes igáját; de a’ mennyei Tanács újjab gyászra juttata. Igazán mondhatod a’ Bárukkal: Jaj nékem mostan; mert az Ur egyik bánatomra más bánatot adott! Jer. 45. 3. mert ugyan meg-halmozta Isten rajtad, szép gyermekeid, ’s most édes vagy féltő

Széki Teleki Josef [...], Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, 1732, B2r–v.

¹³¹ Uo., B1v.

¹³² NÁDUDVARI Péter, *Magyar Nathanael. Avagy: Az álnokság nélkül való igaz Izraelitának, néh. Bartsai Ábrahám uramnak sinceritásáról való igaz tanubizonyosság = Örök emlékezetű igaz, avagy: Ama ritka kegyességű, és azért Istentől életében megbetsültetett: halálában meg tiszteltetett: s hólta után örök emlékezetben hagyattott: Néh. Méltgs Nagy Bartsai Bartsai Ábrahám urnak utolsó tisztessége [...]*, Kolozsvár, Telegdi P. Sámuel, 1721, D1r.

Kintsednek töled való el-vételével a' szomoruságot. Társa lehetsz Naóminak; kinek két fiját, 's férjét el-vévén Isten, így kesereg: Ne hívjatok engemet Naóminak; hanem Márának; mert keserűséggel illetett engemet a' Mindenható: Ruth 1: 20.¹³³ Nádudvari tehát itt megemlíti, de igen távolra helyezi egymástól a hasonlított (gyámoltalan özvegy) és a hasonlítottat (református ekklézsia), amely esetben magán a siratáson alapul a jelölő és jelölt (Bod Péter szerinti) „hasonlatosság[á]nak fundamentoma”.¹³⁴

A jelen tanulmányban kifejtett koncepció és a bemutatott gazdag példaanyag ellenére azonban a 18. század első felének, közepének halotti beszédei nem mindig adnak lehetőséget a fentiekben megmutatott módon történő értelmezésre. Még akkor sem mindig, ha az özvegyként való megjelenítés ismertetett trópusait, toposzait használva szólnak egyes szövegek, akár magáról Bethlen Katáról is. Ugyanis például Nádudvari Péter 1741-ben megjelentetett prédikációs kötetének sajtó alá rendezője, Szathmári Pap Zsigmond ezeket a hagyományos szövegelemeket használja a Bethlen Katának szóló dedikációban, ám e szöveg esetében az előbb idézett, 1716-os Nádudvari-prédikációnál is jóval távolabbinak látszik az azonosítási lehetőség, mert Bethlen Katát elsősorban mint „Isten' háza' kegyes dajkájá[t], szükölködök' édes anyj[át]” szólítja meg, s nem részletezi a szenvedéseit.¹³⁵

Jelen tanulmány megközelítései felől azonban egyelőre nem tudok pontosabb válaszokat megfogalmazni a 18. századi prédikációk alapján. A fentiekben elsősorban a 17. század utolsó évtizedeinek szöveg-hagyományozódását tekintettem át, itt, a 3. fejezetben pedig még csupán néhány munkát vehettem számba az 1700-as évek első feléből. Egy lehetséges nagyobb kutatás kiindulópontjaként akkor lehet majd az özvegyesre vonatkozó trópushasználat 18. századi időszakára vonatkozóan is alaposabb vizsgálatokat elvégezni, akkor lehet e korszak szövegeit, az – özvegyet temető, vagy a férjét sirató özvegyasszonyokat megszólító – halotti beszédeket szisztematikusan kutatni, ha a 17. századi előzményekhez¹³⁶ hasonló eredménnyel fognak feltárulni előttünk a korszak erdélyi református nyomtatványai. (A cenzúra miatt az elsősorban megjelentetni engedett temetési prédikációk, beszédek és az ezekben közölt halotti versek.) Ugyan már történtek jelentékeny lépések ez irányban,¹³⁷ ám a teljességre törekvő bibliográfiai gyűjtés és a 18. századi funerációs szövegek szisztematikus feldolgozása még várat magára.

¹³³ NÁDUDVARI, *Magyar Nathanael, i. m.*, D1r–v. – Ezt követően pedig az özvegyet vigasztalja a prédikátor, arra emlékeztetve őt részletező módon, hogy az Úr az özvegyek gyámolítója, gondviselője.

¹³⁴ Ezt a kifejeést használja: BOD, *Szent Irás, i. m.*, *d1r.

¹³⁵ NÁDUDVARI Péter [...] *Nyoltzvan-négy predikatzioi [...]*, Kolozsvár, Szathmári Pap Zsigmond, 1741, §2r, §3v, §§1r, §§2v.

¹³⁶ Lásd KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., Universitas, 1998.

¹³⁷ A 18. századi halotti prédikációkhoz lásd elsősorban Egyed Emese, Farkas Wellmann Éva, Keszeg Anna, V. László Zsófia és mások legújabb kutatásait.

GERGELY TAMÁS FAZAKAS

Orphanage and Martyrdom – The “helpless widow” as the Metaphor of the Hungarian Calvinist Church in the Seventeenth and Eighteenth Centuries

I argue that widowhood (often called “orphanage” in early modern texts) was an important metaphor of the contemporary Hungarian Calvinist Church. Several prayers, prayer books, congregational songs, jeremiads and sermons represented the martyrdom of the Church (and of the Hungarian nation as well) as a “helpless widow”, and lamented in her name. This cultural and rhetoric pattern was created and prescribed for the communities by several early modern texts, and were based on scriptural quotations from the Old Testament. (For instance: “How doth the city sit solitary, that was full of people! how is she become as a widow! she that was great among the nations, and princess among the provinces, how is she become tributary!” Lamentations 1, 1) I examine this metaphor not only in late seventeenth century texts, but also in the eighteenth century, when authors could not write openly about the Calvinist Church because of the new and increased censorship of the Habsburgs and the Catholic settlers in Transylvania. The representational patterns of Calvinist women in the eighteenth century is explored in this study thorough the example of countess Kata Bethlen.